



5

LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

La Guerra Civil va enfrontar dues maneres d'entendre el món i va ser l'avantsala de la guerra mundial. A Navàs el comitè revolucionari, dominat per la CNT, va aconseguir tenir el control de la situació i es van fer col·lectivititzacions i confiscacions; una obra que va ser marcada per la violència dels incontrolats que al municipi va deixar més de vint morts. Aquests fets a Palà de Torroella es van viure amb menys virulència i a les cases de pagès van estar marcats per la presència dels emboscats. La marxa al front de desenes de joves va significar la sagnia humana més devastadora d'aquest període.

La Guerra Civil va suposar la mobilització d'una gran part dels homes de Navàs. Aquesta imatge va ser captada a la masia de la Rovira, probablement durant les pràctiques bàsiques d'entrenament militar que es feien als joves. Aquesta instrucció era dirigida pel mestre senyor Pagès i s'hi empraven escopetes de fusta. La presència de dones ens fa pensar que la imatge fou captada l'any 1937, quan la presència femenina al front encara era important. Imatge: Associació de Veïns i Amics de Castelladral.



5

LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

El cop militar iniciat el 17 de juliol al Marroc i el seu fracàs en moltes de les ciutats de l'estat va significar l'esclat de la Guerra Civil Espanyola. Als indrets on no va triomfar el cop, com a Catalunya, les organitzacions obreres i sindicals van aconseguir el control de la situació, fet que va significar l'inici del moviment revolucionari i la pèrdua de poder del govern de la República, de la Generalitat i dels ajuntaments.

Mentre els milicians marxaven cap al front d'Aragó per aturar l'avanç feixista, arreu es constituïen comitès revolucionaris que practicaven confiscacions i col·lectivitzacions. També s'inicià una espiral de persecució i violència per part d'incontrolats contra els elements considerats contrarevolucionaris: catòlics, propietaris i persones d'idees conservadores van ser-ne els principals blancs. La violència sorgida en aquest nou context de guerra i revolució a Catalunya va ser duríssima. Es calcula que més de 8.300 persones van ser assassinades a partir del juliol de 1936. D'altres es van amagar o van marxar a l'exili.

Amb l'establiment del front i consolidació

de la situació, a partir de la tardor, les organitzacions sindicals van entrar a formar part dels ajuntaments, i la Generalitat i el govern de la República van recuperar una part del poder perdut. Al començament de l'any 1937 la formació de l'Exèrcit Popular de la República va significar la substitució de les milícies antifeixistes i l'inici de la crida de les diferents lleves. Milers de soldats marxen cap al front sense saber si en tornaran.

Amb l'avanç de la guerra, Catalunya va haver d'acollir un gran nombre de refugiats de la resta de l'estat mentre les primeres bombes començaven a caure sobre les principals ciutats en un intent dels feixistes, amb la imprescindible col·laboració d'alemanys i italians, de traslladar a la rereguarda la sang i el dolor dels fronts de guerra. L'augment de la influència comunista, a causa del suport soviètic a la República, entrà en evident contradicció amb les tesis més revolucionàries i el conflicte esclatà durant els fets de Maig de 1937, episodi que representà el final del domini anarquista i la consolidació de les tesis



republicanes més moderades. Primer guanyar la guerra, després la revolució.

Tot i l'heroica resistència republicana a Madrid, l'avanç franquista va ser inexorable. A poc a poc van caient els fronts l'un darrere l'altre. Les tropes rebels arribaven a Lleida l'abril del 1938 establint la frontera a la línia Segre-Ebre. Aleshores la República fa un darrer intent d'agafar la iniciativa per, com a mínim, poder allargar el conflicte davant d'un escenari europeu prebèl·lic. A la batalla de l'Ebre milers de catalans, especialment de les darreres i joves quintes cridades al front, conegudes com els "biberons", moriran en la batalla més cruenta. La derrota republicana a l'Ebre significà el final de la guerra per a Catalunya. Amb poc més d'un mes els

franquistes van conquerir el territori i arribaren fins als Pirineus després que milers de republicans creuessin la frontera. Per molts d'ells l'exili serà el seu destí definitiu.

5.1. EL JULIOL DE 1936. LA CONSTITUCIÓ DEL COMITÈ REVOLUCIONARI

Dels primers dies de la Guerra Civil a Navàs en tenim poques referències documentals. Evidentment, la nova situació creada a partir del cop del 17 de juliol va generar una situació caòtica davant de la qual tot era imprevisible. Al llibre de plens de l'Ajuntament, en tenim una mostra en l'anotació que fa el secretari municipal una setmana després del cop militar, el 26 de juliol:

A la colònia de Palà de Torroella la guerra es va viure sense la violència que va caracteritzar Navàs. Mossèn Armengou en fou una peça fonamental. La seva ascendència fou tal que del grup de nois que a la foto es preparen per representar el *General bum-bum* en sorgiren 4 seminaristes. Imatge: Arxiu del Grup de Recerca de Palà de Torroella.

LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

QUADRE 14. AJUNTAMENT SORGIT DESPRÉS DEL 18 DE JULIOL DE 1936				
Nom	Edat	Professió	Partit polític	Càrrec
Sala Besa, Ramon	32	Teixidor	ERC	Alcalde (1936-1938)
Corominas Pla, Joan	34	Jornaler	Fraternitat Cultural Republicana	
Mas Manubens, Joan	45	Pagès	Unió de Rabassaires	
Puig Expósito, Josep	36	Pagès	Fraternitat Cultural Republicana	Alcalde quart
Ginesta Basso, Joaquim	32	Boter	ERC	Alcalde segon
Escudé Riera, Joan	23	Dependent		
Valldaura Noguera, Pere	50	Pagès		
Alsina Parera, Manel	33	Sastre	ERC	Alcalde tercer
Puigbò Lladó, Àngel	31	Forner cooperativa		
Casellas Roca, Josep	36	Pagès		
Palau Serra, Adjutori	45	Jornaler		
Obradors Bonsfills, Josep	39	Pagès	Unió de Rabassaires	Representant per Palà de Torroella

FONT: AMN.

QUADRE 15. MEMBRES DEL COMITÈ REVOLUCIONARI (JULIOL DE 1936)		
Camprubí Arderiu, Miquel	Escudé Riera, Joan	Rivera Camprubí, Josep
Camprubí Rivera, Miquel	Gaja Luco, Ramon Gages	Sarri Rovira, Miquel
Camprubí Soler (?), Amadeu	Gomfaus Obradors, Francesc	Sarri Rovira, Joan
Marsinyac Coldeforns, Josep	Mercader Albana, Gaietà	Sensada Perramon, Pasqual
Cardona Comas, Albert	Molgosa Valldaura, Ramon	Solà Camprubí, Miquel
Casals Valero, Pere <i>El Sastre de l'Agulla</i>	Obradors Mas, Miquel	Soler Grígol, Agustí
Caselles Busquets, Jaume	Parcerissa Riu, Esteve	Valls Flotats, Jaume
Codina Bernadich, Josep	Prat Bernadich, Pere	<i>El Tano</i>

FONT: AHN / AMN / ATMTT.

“Per la present es fa constar que en el dia de la data no s’ha celebrat la sessió ordinària que corresponia a conseqüència de l’anormalitat de les circumstàncies polítiques presents”. Era clar que ningú sabia com evolucionarien els fets, ni molt menys que es trobaven a l’inici d’una guerra que duraria tres anys. Però aquella setmana al nucli de Navàs ja havien tingut lloc esdeveniments significatius.

130

A nivell municipal, el 24 de juliol de 1936, la Generalitat mitjançant un decret ordenava cessar els regidors no afectes al Front d’Esquerres. A Navàs, dos dies després es constitueix el nou Ajuntament, format per dotze regidors. Quatre ja formaven part de l’Ajuntament i els altres eren de la llista de la Fraternitat Cultural Republicana, alguns dels quals adscrits a ERC i la UR. Dels dotze regidors només cinc havien nascut abans de l’any 1900, per tant la majoria d’ells havien crescut en el Navàs industrial, obrer i polaritzat socialment que hem anat explicant en els anteriors capítols. També és rellevant veure com molts d’ells eren pagesos o es dedicaven a oficis menestrals, i hi trobem pocs obrers de fàbrica, un món dominat per la CNT a Navàs, que era qui controlava el comitè. D’aquestes dotze persones, més de la meitat, set en total, seran sotmeses a consell de guerra l’any 1939. La resta de components hauran marxat a l’exili com el nou alcalde, Ramon Sala Besa, que fins aleshores havia estat cap de la minoria d’esquerres (vegeu el quadre 14).

Però el veritable poder d’aquestes primeres setmanes no estarà en mans d’aquests homes sinó del comitè revolucionari format aleshores. Com hem vist fins ara, la CNT-FAI era la principal organització a la localitat. Gràcies a la seva hegemonia ara encapçalava la situació. A partir dels sumaris dels consells de guerra oberts al Tribunal Militar Territorial Tercer en acabar la guerra, la Causa General i la documentació de l’arxiu municipal podem fer una llista d’alguns dels seus components. Entre aquests es podia diferenciar entre els homes d’acció o els que formaven part dels comitès de les fàbriques (vegeu el quadre 15).

5.2. LA VIOLÈNCIA A LA REREGUARDA. CREMA DE BÉNS MOBLES, ASSASSINATS, MULTES I DEPURACIONS

El cop d’estat militar va generar una doble violència, tant a la zona rebel com a la zona lleial a la República. En ambdós casos, les institucions republicanes van quedar anul·lades o afeblides. Com explica Santos Julià: *“en la zona insurgente, la represión y la muerte tenían que ver con la construcción de un nuevo poder; en la leal, la represión y la muerte tenían que ver con el hundimiento de todo poder”*. El govern de la República havia perdut el control polític i el monopoli de la violència, amb la qual cosa era difícil impedir l’inici d’un procés revolucionari espontani i violent dirigit a destruir les posicions dels grups privilegiats amb l’objectiu de consolidar la revolució. Va tenir lloc

la persecució i assassinat de persones de dretes i una onada anticlerical.

Probablement les notícies que passaven a Barcelona se seguien per ràdio. La situació era molt confusa perquè fins al dia 20 al matí no se sentirien les paraules de rendició del general Goded. Membres dels partits polítics d’esquerres i dels sindicats havien cridat a la vaga general. Corrien rumors d’un possible aixecament dels sectors més conservadors. Davant de les notícies que el cop no havia triomfat a Barcelona, molta gent de dretes del poble deuria decidir marxar, com l’exalcalde Ramon Serra, que segons el record popular primer es va amagar a la serra de Busa i després passà al bàndol rebel, tement ja el perill que podia suposar la nova situació.

De fet, una de les primeres accions ocorregudes al poble durant aquella primera setmana i de la qual tenim notícia té a veure amb un tiroteig que va tenir lloc el 22 de juliol a la carretera de Viver, a l’indret de la Riba, segons es relata en diferents sumaris militars. Sis tradicionalistes que volien fugir de Navàs van ser interceptats per un grup de milicians. A resultes d’aquests fets es van detenir els fugitius i un dels milicians va resultar ferit. Aquest fet ens demostra que encara aleshores ambdós bàndols disposaven d’armes. Tot i que sabem que a Palà de Torroella la situació era més calmada, el dia 23 té lloc el registre del domicili i la detenció de Miquel Travé. Gràcies a l’actuació

del comitè de la colònia l’endemà fou posat en llibertat.

El mateix dia 22, també segons un sumari militar i la informació apareguda al diari *El Dia*, hi va haver un tiroteig a la Fàbrica Nova, propietat fins aleshores dels Vidal. Segons el diari, certs elements de dretes havien protagonitzat un tiroteig des de la fàbrica al qual van contestar un grup de milicians de resultes del qual van resultar ferides algunes persones. Uns fets similars van tenir lloc a la fàbrica de Cal Vidal, on també hi hagué un important tiroteig, amb violents combats, quan el comitè de la fàbrica es va pensar que hi havia elements de dretes amagats. Segons el sumari del consell de guerra consultat sembla que els trets de dins de la fàbrica van venir dels mateixos milicians. Fet que, si més no, prova la confusió que hi hagué aquells dies.

Davant d’aquesta situació i en l’intent del comitè de controlar la situació, una de les primeres accions va ser ordenar la requisita de les armes. També es van establir diversos controls a les entrades del poble i als principals edificis. Es requisaren automòbils, camions i motocicletes, i també elements domèstics com flassades i mantes, molts dels quals es destinaren al front.

Aquell ambient de persecució i violència va tenir un fort component anticlerical, i va ser en aquest àmbit on va tenir lloc un dels fets que va quedar més gravat en la l’imaginari col·lectiu de tots els habitants del terme: la des-

131



Durant la guerra es van confiscar els pocs vehicles que hi havia a la població per enviar-los cap al front o utilitzar-los per a tasques col·lectives. A la imatge, cotxe de la masia de Ca l'Estruch, durant la festa major del 25 de juliol

de 1935, la darrera que es va celebrar abans de la guerra, i dos permisos de circulació pertanyents a Ginés Majoral Malagarriga i Joan Prat Bernadich. Imatges: Fons familiar Ca l'Estruch i Arxiu Municipal de Navàs.

trucció de les imatges religioses i la crema de les esglésies i ermites de la majoria de nuclis de Castelladral. L'ampli i divers municipi, en una societat marcadament rural i on l'església tenia molt pes, va impressionar profundament els habitants. A causa de l'original geografia del municipi, i a partir de diverses fonts, hem pogut establir diferents moments i grups que van participar en aquestes accions.

A partir del que es va relatar en un dels sumaris militars podem saber de primera mà com i quan es va cremar l'església del nucli de Navàs; recordem que només feia dos anys dels fets del Sis d'Octubre durant els quals ja havia estat incendiada. El mateix 19 de juliol, segons aquest sumari, un grup de milicians van assaltar i incendiar les esglésies de la colònia de l'Ametlla de Merola, la colònia Grapal, Cal Vidal, Cal Pons, la colònia Manent i finalment Navàs, on es va destruir l'església i l'arxiu parroquial. En aquest cas, l'acusat al consell de guerra justifica la seva participació en la crema de l'església de Navàs dient que el 20 de juliol a Navàs havia correbut el rumor que l'exèrcit es dirigia a la localitat a sufocar l'alçament.

Va ser el 21 de juliol a la tarda quan es va cremar el segon grup d'esglésies. Aquesta vegada eren milicians provinents de Súria que, seguint la carretera fins a Castelladral i després de cremar l'ermita de Sant Salvador del Quer (encara en terme de Súria), van incendiar la capella de la Puríssima del Puig-gros i més tard l'església

de Sant Miquel de Castelladral. Segons explica gent que ho va viure, es van poder salvar moltes imatges i objectes litúrgics que es van amagar en diferents cases de pagès, en canvi els altars que no es van poder treure de l'interior van ser cremats pels milicians dins l'església mateix, de manera que va quedar totalment destruïda. Dies més tard van cremar l'església de Santa Maria de Serrateix i van fer volar les quatre campanes del campanar de Castelladral amb dinamita.

Tot i que no en coneixem la data exacta, probablement el 23 o el 24 de juliol, es va cremar l'església de la colònia de Palà de Torroella per part d'"elementos extraños a la colonia". També s'incendià l'església de la parròquia de Sant Salvador de Torroella. Probablement aquests actes també van ser duts a terme per membres del comitè de Súria. Com hem dit, la situació a la colònia de Palà de Torroella no va tenir la virulència de Navàs, perquè la situació era dominada per la UGT, dirigida per Joan Peramiqúel Sivila, de tendència molt més moderada que la CNT.

El 25 de juliol es va dur a terme una altra expedició seguint el camí des de Navàs cap a Viver i Serrateix. Segons consta en molts sumaris militars, milicians provinents de Navàs van cremar les esglésies de Sant Genís, del mas Coromines i Viver (on també es va cremar la rectoria) i van arribar fins a Serrateix. En aquell mateix trajecte es va assassinar també el mestre Josep Mas



L'església parroquial de Navàs va ser incendiada un parell de vegades en menys de dos anys, l'octubre de 1934 i el juliol de 1936, quan va ser

utilitzada com a magatzem del ram de la construcció. L'any 1950 encara presentava aquest aspecte. Imatge: Fons familiar Josep Vidal Calmet.

i Carreras. En les causes militars són acusats d'aquests darrers fets molts navassencs i als diferents sumaris hi consta que hi van participar uns cinquanta milicians armats amb un camió i dos cotxes.

Segons la memòria popular, el comitè de Navàs també va cremar les esglésies de Sant Cugat del Racó i el Soler. A Sant Cugat es van treure els sants i el retaule de fusta de l'església i els van cremar a l'exterior. També es van endur la campana per fondre-la i fer-ne munició. L'església del Soler va córrer una sort semblant. Els veïns van ajudar a treure'n els sants i l'altar de fusta daurada que hi havia i ho van dur a una roca per cremar-ho i evitar que incendiessin l'església. També segons les fons orals, no es té constància que es destruís Santa Maria de les Esglésies, ja que els amos de la casa ho van treure tot i la feien servir de cobert i d'estable. Al Mujal hi va arribar un grup d'homes disposats a cremar l'església, però els veïns de les cases adjacents van alertar que si es cremava l'església hi havia perill que es cremessin també les cases que estaven pràcticament contigües. Finalment, l'església no es va incendiar però es van treure les imatges i objectes litúrgics a fora i se'n va fer una foguera.

Tot i aquesta destrucció irreparable cal destacar que en aquesta ocasió, a diferència del que havia passat l'any 1934, el capellà Manuel Cuadrench i el vicari Gaietà Pedrals van aconseguir fugir. Després de la guerra va poder tornar a fer

de rector a Navàs. El convent de les germanes carmelites va ser confiscat pel comitè però les monges es van poder quedar en cases particulars. Alguns dels objectes confiscats van ser enviats a la Generalitat per mantenir l'esforç de guerra.

Però sens dubte, el fet més greu que va tenir lloc a Navàs durant aquests mesos va ser l'assassinat d'una vintena de ciutadans de la localitat, un percentatge molt elevat si el comparem amb el nombre d'habitants que tenia el nucli l'any 1936. De fet, en tot el municipi de Castelladral només hem pogut documentar un mort que no fos del nucli de Navàs, un desertor assassinat a Palà de Torroella. En aquells dies les forces d'ordre públic desaparegueren pràcticament de tot Catalunya i el govern havia dissolt l'exèrcit. En aquest context s'explica la ràpida aparició dels comitès i que es prenguessin la justícia pel seu compte, amb el pretext de tirar endavant la revolució.

El principal estudi sobre aquests esdeveniments a Catalunya, fet per Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroja, estableix en setze el nombre de morts del terme de Navàs-Castelladral a la rereguarda republicana (un 4,6 per mil). El record popular xifra en vint-i-tres les víctimes d'aquells mesos, que són les que apareixen a la Causa General feta pel règim franquista en acabar la guerra.

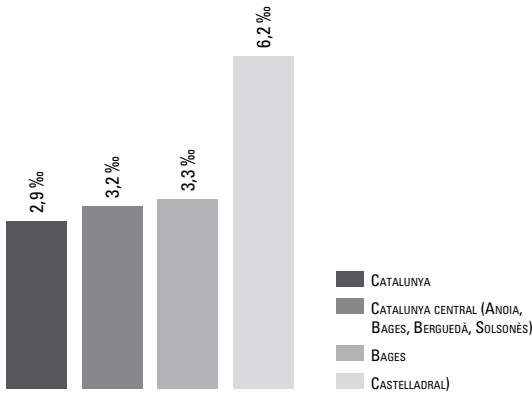
Solé i Sabaté i Villarroja xifren en 8.352 els executats a Catalunya a la rereguarda republi-

cana, que significa un 2,9 per mil de la població catalana. Les comarques de la Catalunya central (Anoia, Bages, Berguedà i Solsonès) presenten un índex lleugerament superior a la mitjana del Principat, amb un 3,2 per mil. Ara bé, dins aquestes comarques, van ser el Bages i el Berguedà, pel seu caràcter industrial i per l'existència de nuclis miners, les que van presentar un percentatge més elevat de persones executades. Al Bages el nombre de víctimes puja a 333 (un 3,3 per mil del total de població). A les causes ja citades cal afegir-hi que era una comarca amb un alt nombre de rabassaires. Totes aquestes tensions i lluites socials, que s'arrossegaven com hem vist des de finals del segle XIX, són factors que expliquen la forta repressió l'estiu del 1936 practicada contra persones que representaven el vell ordre.

Per poder establir una llista de víctimes hem seguit el mateix criteri que a la resta de la publicació, és a dir, les que durant els anys 30 estaven domiciliades al terme de Castelladral, independentment d'on tingués lloc la seva mort. Entre el juliol de 1936 i el gener de 1939 hem trobat documentades vint-i-tres persones assassinades en diferents circumstàncies. Si tenim en compte que segons el cens de 1936 la població de fet era de 3.701 persones, això representa un 6,2 per mil de la població. Es tracta d'una xifra altíssima, pràcticament el doble, si la comparem amb la mitjana catalana del 2,9 o del 3,2 o 3,3 en què se situen les mit-

janes de la Catalunya central i el Bages. Si bé és cert que en aquest camp encara queden molts estudis per fer d'àmbit local i que les xifres globals per Catalunya podrien augmentar, sí que creiem significatiu que la xifra de morts al municipi dobli les dades que tenim fins ara per Catalunya o el Bages.

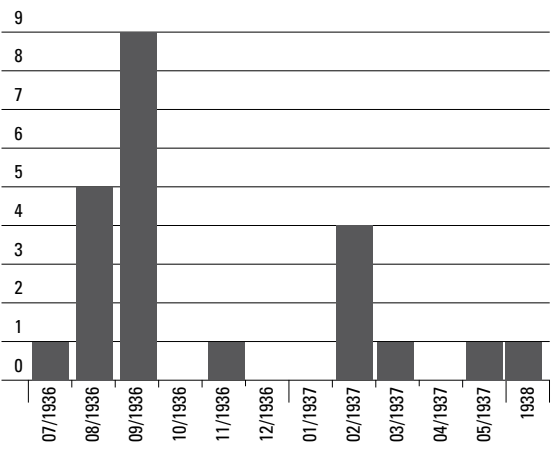
GRÀFIC 6. ASSASSINATS A LA REREGUARDA REPUBLICANA (EN TANT PER MIL)



FONT: Solé, J. M., *La repressió a la rereguarda de Catalunya: 1936-1939*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1989-1990.

Seguint els criteris anteriorment explicats no hem inclòs en aquesta llista Joaquim Bover Tarrés, detingut a Barcelona i assassinat amb els germans Forcada a Montcada i Reixach el 13 de febrer de 1937, però que residia al molí del Castellet, al terme de Gaià. Per altra banda, hi hem inclòs el desertor de Palà de Torroella Pau Coll Gras (vegeu el quadre 16).

GRÀFIC 7. ASSASSINATS A LA REREGUARDA REPUBLICANA (1936-1939)



FONT: AHN / ATMTT.

Aquest desertor, de fet, és l'única víctima que hi va haver l'any 1938. La resta dels vint-i-dos assassinats van tenir lloc entre el juliol de 1936 i el maig de 1937, coincidint amb el mesos en què els comitès antifeixistes van tenir més poder a Catalunya. La constitució de tribunals populars, l'octubre de 1936, va fer disminuir molt les accions dels incontrolats. Com apunten Solé i Sabaté i Villarroya, després dels fets de Maig de 1937 les accions dels anomenats incontrolats pràcticament desapareixeran. De fet, aquesta cronologia és anàloga a la de la repressió a tot Catalunya. Pel que fa a la tipologia de les víctimes, ja hem assenyalat que no es va assassinar cap religiós. L'únic religiós assassinat probable-

ment dins el terme de Castelladral va ser mossèn Ramon Guitart Aimerich, mort a Divins, entre Palà de Torroella i Cardona, que era rector de Coaner. La majoria estan relacionades amb el ram del tèxtil, que era l'activitat productiva que dominava a la zona. Entre les víctimes, de fet, només trobem un propietari rural. També hi apareixen oficis com el de mestre, constructor i metge. Dins la seva militància, la majoria eren de la CEDA o requetès. A l'Arxiu Comarcal de Manresa es conserva la documentació de la presó de Manresa durant aquells mesos, custodiada pel Comitè Central de Milícies Antifeixistes. En aquest centre van ser reclosos alguns dels navassencs que posteriorment serien assassinats. La documentació mostra com el comitè de Navàs els deixava a la custòdia del comitè de Manresa i al cap d'uns dies ordenava la sort dels detinguts. A primers de setembre, per exemple, es van alliberar tres presos que estaven retinguts, però en canvi el 16 d'aquell mes es va ordenar l'alliberament de sis dels altres presos que van aparèixer morts entre Castellbell i Sant Vicenç de Castellet l'endemà (vegeu el quadre 16).

El moviment revolucionari durant la Guerra Civil

Els comitès van agafar el poder municipal aquells primers mesos de guerra i s'encarregaren d'organitzar la vida de cada població, per bé que la violència desencadenada, de manera especial en el cas de Navàs, va amagar el seu intent de tirar

QUADRE 16. CIUTADANS DE CASTELLADRAL ASSASSINATS A LA REREGUARDA REPUBLICANA (1936-1938)								
Cognoms i nom	Naixement	Lloc	Ofici	Data de detenció	Lloc de detenció	Data assassinat	Lloc	Observacions destacades
Mas Carreras, Josep	1876	Avinyó	Mestre i secretari de Viver i Serrateix	25/07/1936	Casa Vilanova	25/07/1936	Pont de Masadella	L'assassinat va tenir lloc en l'expedició de revolucionaris, en un camió i dos cotxes, el dia 25 de juliol, amb uns 50 milicians armats, durant la qual es van cremar diverses esglésies. A la casa Vilanova es va detenir Mas Carreras i Joan Fàbregas Serra, aquest darrer el van deixar lliure i Mas Carreras va ser assassinat al pont de Masadella. És dels assassinats pels quals es condemna a presó més gent, inclòs un navassenc executat al Camp de la Bota. Segons Solé i Sabaté i Villaroya, va ser enterrat al cementiri de Sallent.
Sellarès Riodeoro, Marcel	1915	Manresa	Contramestre	02/08/1936	Colònia Manganell o Jorba (Calders)	03/08/1936	Calders	Segons un dels sumaris militars, foren dos dels que intervin-gueren al tiroteig de la Riba, el 22 de juliol, i van ser detinguts. Per aquests fets va ser detinguda tota una família en acabar la guerra i condemnats tots els seus membres a diversos anys de presó i el seu fill, executat al Camp de la Bota.
Sellarès Riodeoro, Pere	1912	Talamanca	Ajudant tèxtil	01-02/08/1936	Viladecavalls (?)	03/08/1936	Manresa-Calders (?)	
Estruch Manubens, Josep	1918	Castelladral (Navàs)	Filador	22/07/1936	La Riba (Navàs)	04/08/1936	Sant Fruitós de Bages	
Calmet Safont, Marc	1916	Balsareny	Comerç/Estudiant	22/07/1936- 07/08/36	La Riba (Navàs)	04/08/1936	Sant Fruitós de Bages	
Simón Pijoan, Macari	1903	Valverde-Enrique (Lleó)	Teixidor	20/07/1939	Gironella	13/08/1936	Puig-reig (Pont del Guixaró)	Amagat a Gironella, va ser executat al pont del Guixaró, Puig-reig. El seu assassinat no l'hem trobat esmentat en cap sumari militar ni a la Causa General se'n donen gaires més detalls.
Vidal Riera, Agustí	1915	Castelladral (Navàs)	Foner	18/08/1936	Navàs	16/09/1936	Castellgalí	Grup de sis navassencs detinguts entre el juliol i l'agost de 1936 i que es trobaven reclosos a la presó de Manresa, jun-tament amb altres veïns. La nit del 15 al 16 de setembre de 1936 van ser trets de la presó i van aparèixer assassinats entre Castellgalí, Castellbell i el Vilar i Sant Vicenç de Cas-tellet l'endemà. En un dels sumaris militars es parla d'una reunió a Navàs on es va decidir la sort d'aquests veïns, i pel qual hi ha un executat al Camp de la Bota. D'altra banda, en un bon nombre de sumaris es parla que el 15 de setembre a la tarda es va veure un camió amb milicians sortint de la localitat i que van tornar l'endemà.
Pons Soler, Jaume	1909	Castelladral (Navàs)	Filador	16/08/1936	Navàs	16/09/1936	Castellbell i el Vilar	
Oliva Casas, Josep	1875	Súria	Propietari	Juliol-agost 1936	Navàs	16/09/1936	Castellgalí	
Vilargunté Noguera, Ramon	1880	Prats de Lluçanès	Fabricant	18/08/1936	Navàs	16/09/1936	Castellbell i el Vilar	
Estruch Serra, Francesc	1890	Castelladral (Navàs)	Encarregat	Juliol-agost 1936	Navàs	16/09/1936	Sant Vicenç de Castellet	
Vilarnau Rafart, Joan	1896	Barcelona/ Santa Cruz de Chudás (?)	Filador	04/08/1936	Santa Creu de Jutglar-Olost	16/09/1936	Castellgalí	
Larrotxa Chimenis, Agustí	1879	Paleta			Navàs	11/09/1936	Balsareny	

					LA GUERRA CIVIL (1936-1939)			

L'APUNT

QUAN S'OBRIEN I S'IDENTIFICAVEN FOSSES

Sovint es diu que l'Estat espanyol és un dels països del món amb més fosses comunes sense obrir i les dades de les Nacions Unides així ho avalen. Però durant la Guerra Civil i la immediata postguerra sí que es va procedir a l'exhumació de moltes fosses comunes arreu del territori per identificar i donar cristiana sepultura a les víctimes de la violència revolucionària. Les primeres que es van obrir va ser encara durant la Guerra Civil, per mirar

La justícia republicana va iniciar a partir de l'any 1937 diversos sumaris per aclarir els assassinats i desaparicions que hi va haver després del cop militar del juliol de 1936.

d'esclarir la gran quantitat de crims que s'havien comès, i després el nou règim franquista va continuar aquesta feina, exhumant i homenatjant les víctimes del que anomenaven “terror rojo”. El cas dels germans Forcada n'és un bon exemple.

L'abril de 1937, en plena Guerra Civil, el jutge Josep Bertran de Quintana va iniciar les investigacions dels crims comesos a Catalunya els primers mesos de guerra, en un intent de la Generalitat de retornar a la normalitat institucional. Com ja hem explicat, els quatre fills del propietari de la fàbrica

Forcada, juntament amb Joaquim Bover, van desaparèixer de les oficines de l'empresa, al carrer d'Ausiàs Marc de Barcelona, el 13 de febrer de 1937. El 28 d'abril de 1937, el jutjat d'Instrucció número 13 inicia un sumari per esclarir-ne la desaparició, a partir d'una denúncia de Josep Bover Armengol, fill de Joaquim Bover. Durant la investigació se cita a declarar a Carme Busquets Perarnau, dona de Josep Forcada, que confirma la desaparició dels cinc individus i les gestions que van fer en les diverses seus de les oficines de les patrulles de control de l'època i presons per tal de trobar-los. El 23 de juliol, la comissaria d'ordre públic de la Generalitat afirma que “han resultat infructuoses totes les gestions encaminades a procedir a la detenció dels autors de la desaparició”. La resposta del 26

d'agost del cap superior de la policia va en el mateix sentit. També es crida a declarar el pare dels desapareguts, el

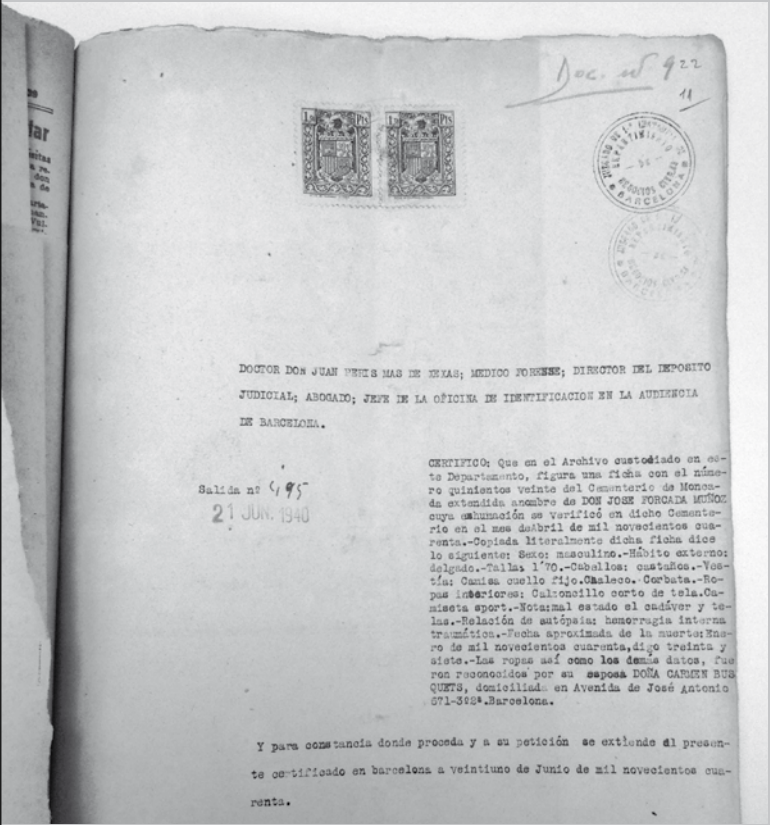
que fins a l'esclat de la guerra havia estat el director de Filatures Forcada, Josep Forcada i Munt, que residia a Navàs. La declaració la fa al mateix municipi davant del jutge Pere Codina Bernadich, però no aporta cap informació rellevant. La causa es va acabar tancant en data de 31 de desembre de 1938 sense que donés resultat. Tot i així, cal destacar la tasca d'aquest jutge que a tot Catalunya va obrir altres fosses, com les de Sitges o Vallirana.

Amb l'entrada de les tropes franquistes es reprendrà aquesta tasca. Els cadàvers dels germans

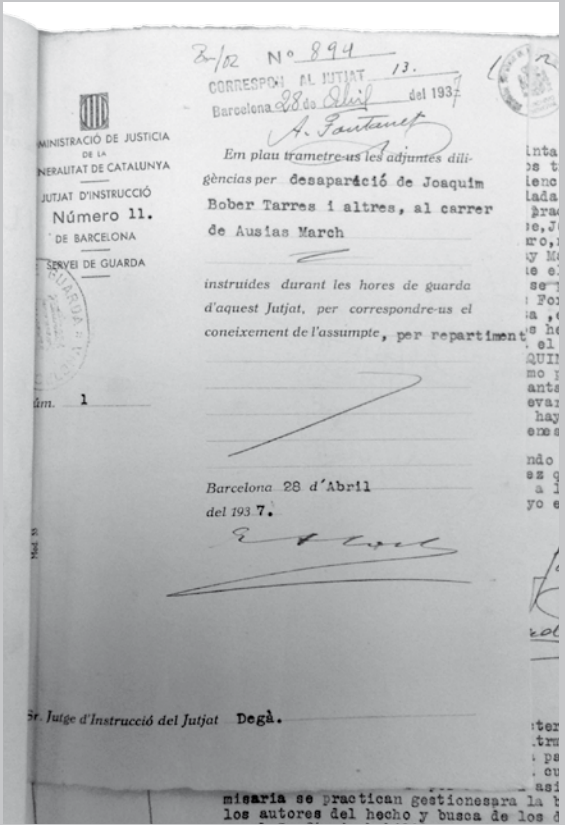
A baix, a la dreta, document amb l'inici de la instrucció del jutjat número 11 de Barcelona a partir de la denúncia de la desaparició de Joaquim Bover Tarrés, de Gaià, i els germans Forcada

de Navàs, l'abril de 1937. A la esquerra, certificat de l'exhumació del cos de Josep Forcada Muñoz, l'abril de 1940 a Montcada i Reixach, que va ser reconegut per la seva esposa,

Carme Busquets. També s'exhumaren les restes dels altres tres germans assassinats. Imatges: Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya.



Forcada finalment van ser localitzats els mesos d'abril i maig de 1940 a Montcada i Reixac. El 18 d'octubre de 1940 Montserrat Forcada Muñoz inicia el procediment per inscriure'n la defunció. Per fer-ho es presenten com a testimonis tres treballadors que eren amb els cinc desapareguts quan van ser detinguts. En el procés s'afirma que van ser detinguts per “siete u ocho individuos armados” que



“los propios detenidos reconocieron a los asesinos como miembros del comité revolucionario de dicho pueblo de Navàs”. L'expedient es completa amb les fitxes forenses dels quatre germans, identificats per Carme Busquets i Montserrat Forcada, i una relació de les misses que se celebraren en el seu record a l'església de la Bonanova i a la Catedral de Barcelona el juliol de 1939.

endavant la nova societat que es volia implantar. En aquest sentit, al llibre de plens podem veure clarament l'ascendent que el comitè tenia sobre l'Ajuntament. Es van començar a establir multes o “impostos de guerra” a la gent més benestant, per assegurar el manteniment de les milícies, com podem veure en les acusacions dels consells de guerra celebrats a partir de 1939. També es van establir controls a l'entrada i a la sortida del poble i es va posar vigilància a la seu del comitè, que era al convent de les germanes carmelites. Com ja hem explicat, aquest desplegament va contribuir a les detencions de les persones de la localitat considerades contrarevolucionàries. En aquest sentit, el dia 9 d'agost es preparen i condicionen els llocs on aniran a parar els primers detinguts i s'acorda arreglar la porta d'accés al dipòsit de detinguts contigu a l'escorxador municipal.

A causa de la migrada economia de l'Ajuntament, com veurem més endavant, s'acorda fixar una sèrie d'impostos nous per ajudar a recaptar més ingressos. En relació amb la política anticlerical i antireligiosa, el dia 9 d'agost l'Ajuntament acorda donar permís a la vídua del conegut republicà Ramon Riba perquè reconstrueixi l'obelisc que hi havia sobre la tomba del seu difunt marit per així perpetuar la seva memòria. Cal recordar que Ramon Riba havia estat el fundador del Sindicat Únic el 1923 i que, com hem explicat al capítol 2, el seu enterrament va ser un important focus de tensió entre els dos bàndols del poble, l'any 1927. En aquest mateix sentit, aquell dia

l'Ajuntament acordà donar un ús no religiós a l'edifici de l'església parroquial i va demanar a l'arquitecte municipal que informés de les mesures que s'haurien de prendre per convertir l'església parroquial en un mercat públic, per beneficiar la població i ocupar obrers en atur forçós. Finalment, el temple va servir com a dipòsit de materials del sindicat del ram de la construcció. A Palà de Torroella l'església va servir de magatzem de sulfat i d'altres útils dels rabassaires.

5.3. COL·LECTIVITZACIONS, DEPURACIONS I CONFISCACIONS

Quan a partir del 21 de juliol els treballadors es van incorporar a la feina es van trobar, en la majoria dels casos, que els amos havien fugit, s'havien amagat o havien estat assassinats. Aleshores els obrers es van fer càrrec de les empreses, les van autogestionar i col·lectivitzar, en un procés que apareix com una resposta a les necessitats del moment i sense ser producte de cap consigna general. Es van registrar, per tant, una gran diversitat de formes organitzatives a les empreses, un variat ventall de comitès i diferents models de col·lectivitzacions i socialitzacions que seran assimilades i unificades posteriorment a partir dels decrets emanats del Consell d'Economia de la Generalitat, organisme creat l'agost de 1936 que tindria com a finalitat elaborar un pla socialista de reorganització de l'economia catalana a partir de l'acord de tots els grups ideològics. El govern

de la Generalitat va legalitzar el conjunt de formes organitzatives aparegudes en el decret de col·lectivitzacions i control obrer, el 24 d'octubre. Malgrat el seu caràcter col·lectivista es decantava més per un model d'economia dirigida i intervencionista de l'Estat en la vida de les empreses.

A Navàs es van col·lectivitzar la majoria d'indústries. Per una banda les principals empreses com Filatures Forcada i la Fàbrica Nova, per altra banda es va procedir a col·lectivitzar la majoria dels rams, com el de la construcció, dels sastres o de les feines agrícoles. El 9 d'agost l'Ajuntament dóna permís al comitè antifeixista perquè els obrers de la indústria rajolera col·lectivitzin l'empresa de l'industrial Ramon Serra Camps, que recordem que era l'alcalde fugit del poble. L'Ajuntament considera l'esmentat comitè l'únic competent per atendre aquest tipus de qüestions plantejades, una prova més de la influència del comitè sobre el consistori.

L'empresa Filatures Forcada va ser col·lectivitzada i dirigida per un comitè d'empresa. Al propietari, Josep Forcada Munt, se li va assignar el sou d'escrivent i es va quedar a la localitat. El president del comitè d'empresa que en va assumir la direcció era Josep Codina Bernadich. A Palà de Torroella també es va col·lectivitzar l'empresa, el 12 de novembre, sota la presidència de Joan Peramiquel Sivila. Aleshores la fàbrica comptava amb tres-cents seixanta-set treballadors i un capital de tres milions tres-cents mil pessetes. El director, el senyor Suanya, es va quedar a l'empresa i

va col·laborar en diverses tasques, algunes de les quals molt allunyades de les pròpies del seu rang anterior, com també l'escrivent Balaguer.

QUADRE 17. COMPOSICIÓ DEL COMITÈ D'EMPRESA D'INDÚSTRIES PALÀ

Joan Peramiquel Sivila, president del comitè d'empresa	
Balaguer Palà, Àngel	Pous Furtané, Josep
Canela Pallerols, Joaquim	Pons Pons, Joan
Carrera Vila, Rafael	Soler Carol, Sever
Frexanet Claret, Josep	Soler Torrents, Josep
Huc Messeguer, Pau	Viñas Sagrera, Jacint
Martínez Graells, Antoni	Tallan Romans, Inés

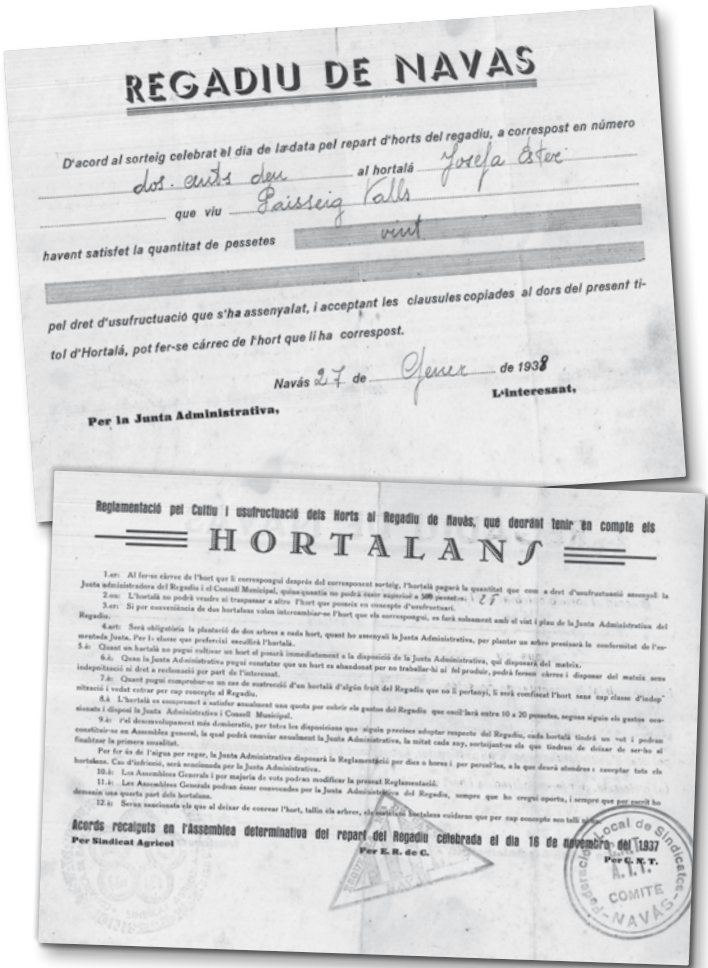
FONT: AMN.

També es va procedir a la confiscació de la majoria de boscos i es va procedir a la tala d'arbres, per utilitzar-ne la fusta, controlada pel sindicat agrícola de la localitat. La multa per la tala no autoritzada són de vint-i-cinc pessetes a cinc-cents. El sindicat agrícola també vigila les tales i els furtus de fruits del camp. A Palà es treballaven les alzines de la propietat de l'amo i les de Comabella –de propietat eclesiàstica-, de les quals feien carbó. En tot el terme, per ajudar a millorar la situació econòmica, el 27 maig de 1937 es dóna el permís per talar boscos dels propietaris següents: Sunyé de Valldeperes, Cal Simon, Cal Mas, Cal Vicenç i Ca l'Estruch, per mitigar la situació d'atur. S'entenia que els boscos eren un bé comú i que es podia treballar sense permís del propietari.

En el cas de Navàs, cal destacar que no tenim coneixement de cap conflicte entre els membres

Carnet del regadiu de Navàs creat durant la guerra per alleugerir la gana de la població i les instruccions d'ús per als hortolans, amb els segells d'ERC

i de la federació de la CNT de Navàs.
Imatges: Arxiu Municipal de Navàs.



de la Unió de Rabassaires i les col·lectivitzacions impulsades per la CNT, a diferència dels que van tenir lloc en altres indrets davant la resistència del petits propietaris a col·lectivitzar les terres. Aquest va ser el cas, per exemple, de Balsareny, quan l'11 de novembre del 1936, a la sortida d'una reunió del sindicat de rabassaires, hi va haver un tiroteig amb membres de la CNT de resultes del qual van quedar ferits quatre rabassaires. A Navàs les accions d'ambdues organitzacions sembla que van anar sempre de la mà.

El 20 d'octubre de 1937 es creen noves terres de regadiu al poble de Navàs per mitigar la falta de productes alimentaris bàsics. Així s'acorda la distribució de les terres de la plana convertides en regadiu mitjançant elevació d'aigües. Després d'una assemblea popular s'acorda repartir les terres entre tots els veïns de la localitat que haguessin col·laborat en la construcció, segons les necessitats de cadascú. Probablement es tracta de la zona del pla de l'Alzineta de baix en regadiu. Per fer-ho, es va fer pujar l'aigua del riu cap a un dipòsit obert, a l'Alzineta de dalt. És un dels records més presents en la memòria popular, ja que va servir com a sustentació per a moltes famílies que a mesura que avançava la guerra van veure com cada vegada es feia més difícil poder aconseguir aliments. També es van convertir en regadiu els coneguts plans de Barrabast. A causa de la importància de tenir terres per conrear davant l'escassetat de productes alimentaris que hi haurà a mesura que avanci la guerra, es transformen

en terres cultivables una part dels terrenys de la zona de les Vilaredes.

També es va procedir a la confiscació de tots els vehicles, especialment camions, per emprar en tasques col·lectivitzades. Un cop acabada la guerra són moltes les queixes i acusacions de veïns que van veure com els seus vehicles es posaven a disposició de la col·lectivitat. Aquests vehicles es feien servir indistintament tant pels rams col·lectivitzats com per l'Ajuntament; així, el desembre de 1937 es traspasa al ram de la construcció el camió bolquet que utilitzava l'Ajuntament en les obres i feines, perquè aquests treballs han disminuït i se'n pot prescindir. Les ràdios propietat dels elements reaccionaris són totes confiscades pel comitè antifeixista i queden en dipòsit de l'Ajuntament. El 2 de juliol de 1937 l'Ajuntament es reservà dos aparells per al seu ús i la resta van ser venuts i l'import destinat a la beneficència.

L'Ajuntament va acordar no cobrar lloguer als familiars dels propietaris de les finques confiscades provisionalment i també retirar certes pagues a elements que es consideraven perillosos per a la revolució. A alguns funcionaris, com els mestres, se'ls demanen informes sobre la seva actuació. El poder del comitè antifeixista local és evident en el cas de la depuració d'alguns funcionaris de l'ajuntament com mostra l'acomiadament de dos d'aquests (Anton Costa Casas i Josep Puig) a qui el comitè antifeixista considera desafectes al règim. L'Ajuntament demanà al comitè que fonamentés les destitucions i la resposta va ser que podria do-

nar-ne moltes però només pel fet de ser profundament desafectes al règim ja n'hi havia prou, atesa la seva col·laboració incondicional amb elements netament reaccionaris i feixistes. Al lloc dels dos destituïts l'Ajuntament nomena dues persones que formen part del comitè.

Pel que fa a les col·lectivitzacions d'edificis, la majoria es portaran a terme els primers dies de la guerra, però no s'oficialitzaran fins a l'any 1937, quan les forces sindicals hagin estat integrades als ajuntaments sorgits l'octubre de 1936. Un decret de la Generalitat de Catalunya del 12 de gener establí la legalització d'aquestes confiscacions. A l'Arxiu Nacional de Catalunya i a l'Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca trobem força documentació sobre com es va seguir el procés.

A Navàs un dels principals edificis confiscats va ser el convent del col·legi de les Carmelites de Patronat Sant Josep, que sembla que va servir com a seu del comitè revolucionari. Va ser desallotjat el 20 de juliol i confiscat el 30 de juliol de 1936. El comitè ho justifica perquè era "lloc preferent per a les reunions clandestines de l'element reaccionari compromès en la sublevació feixista com es va poder comprovar durant els dies 17, 18 i 19 precedents a la sublevació", en el que sembla una altra al·lusió als possibles enfrontaments que hi va haver aquells dies a la localitat. Fins al juny de 1937 s'hi havien fet obres de rehabilitació per l'import de 6.250 pessetes. El 25 de juny, Francesc Gomfaus Obradors i Joan Sarri Rovira, president i secretari de la federació local de Sindicats Únics respectiva-

L'APUNT

LES COL·LECTIVITZACIONS A LA COLÒNIA DE PALÀ DE TORROELLA

148

A Palà de Torroella el sindicat UGT, que era el majoritari, va confiscar la majoria d'edificis de la colònia. El 6 d'octubre s'havia confiscat el cafè-teatre com a local del sindicat, i el 30 d'aquell mateix mes es va fer el mateix amb la torre de l'amo, Joan Palà Claret, que va ser ocupada pel sindicat dels pagesos, els rabassaires, que utilitzaven l'església annexa com a magatzem del sulfat per repartir als vinyataires. La casa nova la va ocupar el Comitè i les noies de Socors Roig Internacional.

Un dels episodis més simbòlics i rellevants durant la guerra a Palà de Torroella va ser la

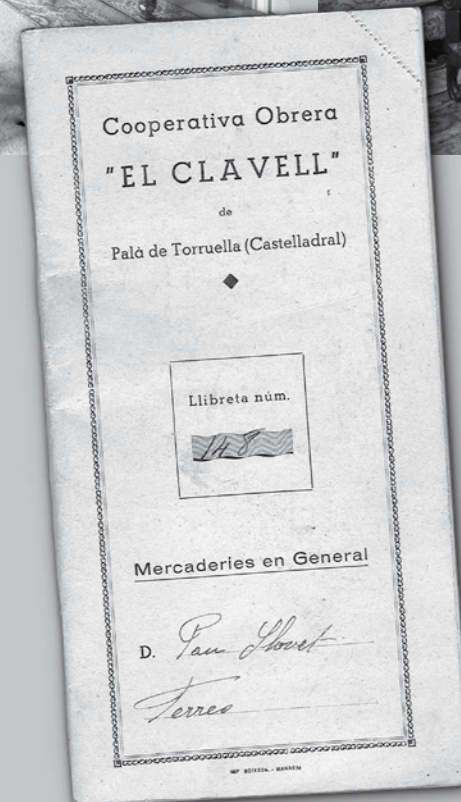
Tot i que a Palà no hi va haver cap acte de violència contra persones durant la guerra, sí que es van confiscar els principals edificis de la colònia, inclosa la casa nova de l'amo.

confiscació de la botiga d'Ignasi Servet. Es va presentar a la colònia el cap de la policia de Manresa i president de la Unió de Rabassaires de la comarca amb tres policies més per procedir a requisar-la. Van fer signar a Ignasi Servet un suposat inventari i un rebut de pagament. L'establiment es va cooperativitzar, probablement per part de la cooperativa de la colònia, el Clavell, i



es va nomenar una comissió d'administradors, entre els quals hi havia Josep Prat Sol, a qui van expulsar al cap de tres mesos per falta de confiança. Una gran part dels habitants de Palà jutjats pel Tribunal Militar després de la guerra seran acusats d'haver participat en la confiscació d'aquesta botiga.

Pel que fa a l'amo de la fàbrica, Joan Palà, durant la guerra vivia a Barcelona. Segons un consell de guerra, tot i que es va donar l'ordre d'assassinar-lo no el van poder detenir perquè curiosament vivia al mateix edifici que el president Lluís Companys, a la Rambla Catalunya, 33, que era custodiat per membres d'Estat Català.



La luxosa casa de l'Amo, coneguda com Can Garbí, de la colònia de Palà de Torroella, va ser un dels edificis confiscats i col·lectivitzats durant la Guerra Civil, com a seu del comitè. La cooperativa obrera El Clavell va ser

l'encarregada de gestionar la botiga. Tot i que a la colònia també existia una secció de la CNT, el poder del comitè de la colònia era de la UGT. Imatges: Arxiu del Grup de Recerca de Palà de Torroella.

ment, adherits a la CNT, sol·liciten la legalització de l'apropiació de l'edifici per part del comitè.

També els locals de partits polítics passaran a ser col·lectivitzats. La seu d'ERC va ser habilitada com a dipòsit d'objectes. Altres propietats que sabem que es van confiscar a Navàs van ser la finca de cal Ribas (octubre de 1936), ja que el seu propietari era un element “marcadament facciós”, i fins i tot el camp de fútbol (febrer de 1937).

5.4. LA INTEGRACIÓ DEL COMITÈ A L'AJUNTAMENT (OCTUBRE DEL 36) I L'ENTRADA DEL PSUC (1937)

Per frenar la dualitat de poders, la Generalitat de Catalunya va fer una sèrie de decrets l'octubre de 1936 pels quals es dissolien els comitès i se substituïen per nous consells municipals, compostos per membres escollits pels partits polítics i sindicats, en la mateixa proporció que integraven el Consell de la Generalitat de Catalunya. A la pràctica, això volia dir que el comitè passava a integrar-se a l'Ajuntament. Aquest fet, com hem vist, va fer disminuir la violència, però la revolució continuà a mans d'aquests ajuntaments.

A Navàs el nou consistori es constitueix el 14 octubre de 1936, després d'una primera sessió que queda impugnada. El ple considera l'organització municipal com una cosa caduca i poc en consonància amb el nou ordre revolucionari i es procedeix a fer una estructura nova que s'adapti al moment i a les esperances del municipi. El componen

set consellers d'ERC, UR i la CNT, i queden vacants els llocs corresponents al PSUC, al POUM i Acció Catalana Republicana, perquè en principi al municipi no hi havia organitzada cap sectorial d'aquests partits. Cada conseller es feia càrrec d'una conselleria i proposava els ciutadans que formarien cada comissió. Els membres d'aquestes i els actes dels consellers havien de ser acceptats per una majoria absoluta. El jutge era Pere Codina Bernadich i el secretari, Joan Pujols Viñas (vegeu el quadre 18).

Com veiem, amb aquesta reestructuració es van incorporar a l'Ajuntament tres membres de la CNT que fins aleshores pertanyien al comitè, Ramon Molgosa Valldaura, Pere Prat Bernadich i Miquel Solà Camprubí. D'aquests tres, el que tindrà més rellevància serà Molgosa Valldaura, que ostentarà la conselleria de defensa durant aquest període, fins al març de 1937, quan un decret de la Generalitat de Catalunya dissol totes les juntes de defensa municipals. De fet, es tracta d'una situació intermèdia entre el poder del comitè fins aleshores i la futura assumpció d'aquestes responsabilitats per part de la Generalitat. A l'Arxiu Municipal de Navàs hi ha una sèrie de documents que demostren el poder que va tenir la conselleria de defensa en la vida quotidiana del poble. Tenia el control de les armes i donava permís de possessió a qui creia oportú. Aquest organisme també tenia la potestat de continuar requisant béns i immobles. Durant aquest període també es va produir la detenció de Joan Escudé Niubò, antic alcalde de Navàs a inicis dels anys

QUADRE 18. AJUNTAMENT FORMAT AMB LA INTEGRACIÓ DE LES FORCES DEL COMITÈ A L'AJUNTAMENT (Octubre de 1936)		
Nom	Organització	Càrrec
Sala Besa, Ramon	ERC	Conseller primer i administració
Molgosa Valldaura, Ramon	CNT	Defensa i seguretat interior
Ginesta Bassó, Joaquim	ERC	Finances i assistència social
Prat Bernadich, Pere	CNT	Economia i Treball
Ponsroda Barallé, Bartomeu	ERC	Obres Públiques i Transports
Solà Camprubí, Miquel	CNT	Proveïments i Cultura
Mas Manubens, Joan	UR	Agricultura

FONT: AMN.

30 i que acabava de fundar el PSUC a la localitat, fet que iniciava les disputes entre la CNT i aquest partit de les quals parlarem més endavant.

Val dir que en la constitució errònia del consistori anteriorment esmentada se citen altres noms que convé apuntar. Com a representant de la CNT se cita Francesc Gomfaus Obradors, dels rabassaires Jaume Marsinyach Vila i de la UGT Joan Pera-miquel Sivila i Jaume Sardans Torrents. De fet, l'absència de consellers de la UGT donarà lloc a una disputa política, força significativa en el marc que seguia la política republicana en aquells moments i que veurà un augment del poder de la UGT i el PSUC en detriment de la CNT-FAI que tindrà la seva culminació en els fets de Maig de 1937. Veiem com es va desenvolupar aquesta disputa, molt il·lustrativa, d'altra banda, del diferent tarannà polític existent a Navàs i a Palà de Torroella.

En un document custodiat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, datat el 24 de novembre de

1936, Pere Llobet, del sindicat de contrames-tres Radium de Palà de Torroella, denuncià a la Generalitat que no s'haguessin integrat al nou consistori els dos membres de la UGT que l'hi corresponien segons el decret del Govern. També afirmava que hi hauria d'haver 11 regidors en comptes de 7. El dia següent hi ha la resposta del Director General d'administració local en una carta a Pere Codina Bernadich, demanant explicacions. L'ajuntament contesta que havia cregut que els membres de la UGT de Palà no podien prendre possessió i que fins a vuit dies després del ple del 9 d'octubre no van rebre una comunicació del PSUC de Palà on s'esmentaven els noms del 2 representants que hi havien de prendre part.

Aleshores el Radium de Palà fa una carta a Joan Comorera, conseller de Governació, al comissari d'Ordre Públic i al conseller primer, Tarradellas, denunciant els abusos del comitè. Entre d'altres, afir-



ma que “obliguen i exciten el poble d’una manera inconscient, arranquen, tallen pins, alzines, és a dir ho remouen tot”. També afirmen que obliguen els obrers a treballar al camp a la vinya i a la tala d’arbres, traient el jornal del treballador de fàbrica que s’absentava d’aquestes tasques, i de la imposició de tributs molt elevats, amenaçant que matarien qui no els abonés. La carta acaba afirmant que “si abans hi havia feixistes, ara en crien més”.

Fins aleshores, com ja hem dit, la UGT i el PSUC només existien a Palà de Torroella, mentre que a Navàs dominava absolutament la CNT. A finals de 1936 es crea una delegació del PSUC a Navàs amb domicili al carrer del Capità Sancho. El 20 de gener, el director general d’Administració Local, envia una carta a l’Ajuntament exigint la presència dels regidors del PSUC i finalment,

el 29 de gener de 1937, l’Ajuntament acorda que aquesta organització podrà escollir dos representants al consistori. Finalment, a primers de febrer prenen possessió com a consellers Joan Perami- quel Sivila, de Palà de Torroella, a qui s’atorga la Conselleria de Treball, i Salvador Bonals Ferrer, que reb la de Transports.

El consistori, doncs, va passar a tenir nou conselleries i hi ha una reorganització de carteres. L’1 de març es tramet l’acta de constitució del nou Ajuntament i el 10 de març s’aprova amb el nomenament dels quatre alcaldes i les diferents comissions. El consistori es constitueix seguint el decret de la conselleria de seguretat interior de la Generalitat de l’1 de març de 1937, que dissolia les conselleries municipals de Defensa i Seguretat Interior, de manera que l’ordre públic deixava

Segells i logotips d’algunes organitzacions polítiques i sindicals de Navàs durant la guerra. La CNT va ser l’hegemònica durant tot el conflicte. Imatges: Arxiu Municipal de Navàs.

QUADRE 19. AJUNTAMENT FORMAT A PARTIR DEL DECRET DE LA GENERALITAT DE L’1 DE MARÇ DE 1937			
Nom	Professió	Organització	Càrrec
Sala Besa, Ramon	Teixidor	ERC	Alcalde (1936-1938). Comissió governació
Solà Camprubí, Miquel	Teixidor	CNT	Alcalde segon. Comissió proveïments, agricultura i transports
Bonals Ferrer, Salvador	Constuctor	PSUC	Alcalde tercer
Mas Manubens, Joan	Pagès	UR	Alcalde quart
Ginesta Basso, Joaquim	Boter	ERC	Comissió finances i assistència social
Ponsroda Batallé, Bartomeu	Barber	ERC	Comissió cultura
Prat Bernadich, Pere	Jornaler	CNT	Comissió economia i obres públiques
Molgosa Valldaura, Ramon	Teixidor	CNT	
Peramiquel Sivila, Joan	Teixidor	PSUC	Representant de Palà de Torroella
Marsà Larrosa, Vicenç	Electricista	ERC	Regidor des de febrer de 1938. Alcalde per dimissió de Sala Besa des de juny de 1938.

FONT: AMN.

d’estar en mans de les milícies i retornava a la policia ordinària.

El nou Ajuntament tenia un home fort de cada organització que es repartien els quatre graus d’alcalde (l’equivalent a tinent d’alcaldia). L’alcalde continuarà sent Ramon Sala Besa (ERC); el segon és Miquel Solà Camprubí (CNT); el tercer, Salvador Bonals Ferrer (PSUC) i el quart, Joan Mas Manubens (UR). La composició definitiva de l’Ajuntament amb els president de cadascuna de les comissions la podem veure en el quadre d’aquesta pàgina (vegeu el quadre 19).

Aquesta composició és la que a grans trets arribarà fins a finals de la guerra tot i que el 20 d’agost hi ha una nova remodelació de carteres i a l’octubre una altra que augmenta a tres els membres del PSUC al consistori. La situació de conflicte civil fa

que entre l’abril de 1937 i el gener de 1939 molts consellers han de dimitir al ser cridats a files. D’altres ho fan al·legant motius personals i laborals. Els dos únics que es mantindran la resta de la guerra són Joan Mas Manubens, home fort de la Unió de Rabassaires, i Pere Prat Bernadich (CNT), al capdavant d’Economia i Finances. Tots els nous homes que entren a l’Ajuntament substituiran membres de la seva mateixa organització, per tant, l’equilibri de forces es mantindrà. Els nous regidors incorporats cronològicament són: Josep Marsinyac Expósito (CNT), Conrad Calmet Bartomeus (ERC), Gaietà Mercader Albana (CNT), Teodor Torres Pérez (PSUC), Francesc Valls Manubens (PSUC), Josep Sallés Balaguer (PSUC), Joan Escudé Niubò (PSUC), Vicenç Marsà Larrosa (ERC), Jaume Cassettes Busquets (CNT), Francesc Gomfaus Obra-

Les noies de Palà del Socors Roig Internacional davant de la Casa de l'Àmo de la colònia col·lectivitzada. Aquesta organització, vinculada a la UGT i propera a les posicions comunistes, treballava pels soldats del front. Imatge: Arxiu del Grup de Recerca de Palà de Torroella.



dors (CNT), Zenon Rosell Serra (ERC), Josep Molins Tresserra (ERC), Amadeu Camprubí Soler (CNT) i Manuel Alsina Parera (ERC), que va ser el darrer que es va incorporar el setembre de 1938.

Un dels darrers que va dimitir va ser Ramon Sala Besa, alcalde de Navàs des de l'inici de la guerra i cap de la minoria d'ERC durant el Bienni Negre, que ho va fer el 3 de juny de 1938 per la seva incorporació a files. El 10 de juny de 1938 és escollit nou alcalde de Navàs el representant d'ERC Vicenç Marsà Llarrosa, regidor des del febrer de 1938.

Aquests nous canvis marquen una estabilització de la situació i podem observar un cert gir moderat del consistori. Per exemple, s'intenta mantenir el control dels ciutadans que viuen al poble i per això s'acorda notificar als propietaris de cases que no lloguin pisos a forasters sense autorització de l'Ajuntament.

Que es vivia una situació excepcional de guerra i que continuava la imposició de multes i sancions especialment sobre la gent considerada de dretes o reaccionària queda clar amb la figura de l'encarregat de l'escorxador municipal i recaptador d'arbitris municipals, Miquel Sarri Rovira, que, de fet, era el responsable de recaptar aquestes multes i denunciar gent suposadament reaccionària o de dretes. Per exemple, l'abril de 1937 trobem la denúncia que fa sobre un veí perquè es va negar a pagar la quota del repartiment general de la guerra i l'atur forçós. L'Ajuntament per unanimitat acorda posar-lo a disposició del tribunal popular a Barcelona.

L'octubre de 1937, segons un decret governatiu, el

PSUC ha d'augmentar la seva representació al consistori, de dos a tres representants. Aquest fet s'emmarca en la creixent influència comunista al govern de la República. Feia cinc mesos que a Barcelona els fets de Maig havien significat el final de l'hegemonia de la CNT-FAI i una victòria de les tesis més moderades de la UGT i el PSUC. Però tot i els esdeveniments generals a Navàs la influència del sindicat anarquista era de tal magnitud que continuarà dominant la situació fins al final de la guerra.

En una sessió del 20 d'agost de 1937 ja es veu l'augment de l'hostilitat al consistori entre els membres de la CNT i el PSUC. Davant de l'augment del nombre de regidors d'aquest partit el PSUC nomena com a nou conseller Joan Escudé Niubò. La CNT protesta per aquest nomenament, ja que considera que ha fet una actuació obstaculitzant l'obra municipal; recordem que havia estat detingut a primers de 1937. El que s'observa és que amb la sindicació obligatòria els elements que no eren propers a la CNT-FAI al llarg de la guerra es van afiliar a la UGT. Davant de l'augment en importància d'aquest sindicat, fundat pel mateix Joan Escudé Niubò, els revolucionaris de la CNT-FAI el veien poc compromès amb la revolució. El significatiu és que això passi a finals de 1937 quan el poder de l'anarquisme a la República ja havia perdut molta força.

La magra economia municipal i el racionament

La Guerra Civil va accentuar la situació de crisi econòmica. L'extraordinària situació generada

també afectava greument les arques municipals. L'11 de desembre de 1936 l'Ajuntament demana un crèdit per fer front a les despeses que havia de ser retornat pel gruix de la població segons les possibilitats de cadascú i els "signes exteriors" de riquesa. A causa de les grans despeses de defensa, de mitigar l'atur forçós al poble i la disminució dels ingressos municipals, el consistori es veu obligat a demanar un crèdit, el 75% del qual anirà destinat a sufragar les despeses municipals.

L'Ajuntament crearà nous impostos i taxes per aconseguir atendre totes les necessitats. Per exemple, a partir del febrer de 1937 es crea un impost sobre la vigilància de nit i s'acorda imposar una taxa de cinc cèntims per despeses per assistència social. Aquesta pressió fiscal provoca queixes dels ciutadans. Tot i així, el 25 d'octubre de 1937 l'Ajuntament decideix fer una àmplia reforma en els arbitris i impostos municipals que implicava el pagament de deu cèntims per la consumició de cafè i licors, tabac o per entrada d'espectacle públic. A les consumicions de pastisseria s'hi aplicava un 10% del cost del producte, sobre la tala de boscos es cobrava un cèntim per arbre i en cas de la matança del porc també s'aplicava una taxa de disset pessetes per cap.

A banda d'aquesta intervenció del sector públic en l'economia, l'Ajuntament també controlava els preus dels productes; per exemple, el preu d'una dotzena d'ous era de quatre pessetes. A més, segons un decret del 28 de maig de 1937 de la conselleria de Proveïments de la Generalitat, s'acordava establir el racionament de les matèries més bàsiques.

Aquest fet provocava problemes, ja que se'n feien diferents abusos. Per aquest motiu el consistori decideix no fer més carnets de racionament, excepte per als refugiats i la gent que torni del front. El 30 de juliol de 1937 s'acorda que tots els comerciants de la localitat només vendran als ciutadans que tinguin la targeta de racionament o que estiguin autoritzats pel conseller de proveïments; les multes per incompliment van de cinquanta pessetes a mil pessetes. Els productes que els comerciants tenien en venda havien de ser exposats al públic, així era més fàcil evitar el mercat negre.

A mesura que avança la guerra, la situació econòmica es feia més desesperada. L'1 de juliol de 1938 es prohibeix treure vi fora de Navàs, ja que per no n'hi havia prou per a la gent del poble. A més, el 29 de juliol de 1938 es passa a controlar el vi a les cases que tinguin desertors, se'ls deixa tenir-ne per al seu consum i el sobrant passa a ser racionat a la resta de la població. Davant d'aquesta situació el pillatge esdevé quotidià.

El foment de les obres públiques i l'educació

Tot i la important crisi econòmica, i per fer front a l'atur que hi havia a Navàs, l'Ajuntament continuarà impulsant les obres públiques i l'educació.

La primera de les mesures es pren el mateix dia 9 d'agost de 1936, en què s'acorda urbanitzar la plaça pública que hi ha al davant de la façana principal que ocupava la cooperativa obrera La Fraternitat, on hi ha l'actual edifici de l'ajuntament. El 4 d'octubre s'arriba a un acord amb el

L'APUNT

L'EMISSIÓ DE PAPER MONEDA

Per fer front a la delicada situació econòmica, l'Ajuntament de Castella-dral va optar per emetre la seva moneda pròpia per les necessitats del comerç. La mateixa mesura va ser duta a terme per molts ajuntaments catalans de l'època. Se'n van fer tres emissions diferents, l'abril, el maig i el juny de 1937, per valor de 2.750, 1.000 i 12.000 pessetes. Es van emetre en bitllets d'1, 0,5 i 0,25 pessetes. L'emissió era de curs obligatori a tot el terme municipal de Navàs i tenia com a garantia en tot moment la reserva del banc d'Espanya o del govern de la Generalitat de Catalunya. Els bitllets estaven avalats amb les signatures de l'alcalde-president, del secretari interventor i del dipositari dels fons municipals. El dia 15 de novembre de 1937 era el dia límit per canviar el paper moneda vell pel nou posat en circulació i que tenia la data de caducitat el 31 de juliol de 1938.



Alguns dels bitllets emesos durant la Guerra Civil estaven il·lustrats amb vistes del poble de Navàs. Imatges: Fons familiar Josep Serriols Feliu.

A Palà de Torroella també es van col·lectivitzar horts de l'amo durant la guerra, amb la plantació de patates per repartir-les entre els obrers. Imatge:

Arxiu del Grup de Recerca de Palà de Torroella.

LA GUERRA CIVIL (1936-1939)



propietari dels terrenys, Ramon Vall, per comprar-n'hi 55.687,5 pams quadrats pel preu de dues mil pessetes i uns altres situats al costat dels terrenys que l'Ajuntament comprarà als ferrocarrils catalans per tres mil pessetes. Un cop acabada la guerra, l'any 1943, Ramon Vall reclamarà sense èxit que aquesta compra va ser fraudulenta.

Durant el mateix agost de 1936 es decideix millorar la comunicació dels carrers de la banda dreta de la via del tren direcció Berga perquè estaven obstaculitzats pel tancament emmurallat dels terrenys propietat de la Companyia General de Ferrocarrils Catalans. S'arriba a un acord amb l'empresa per comprar una part d'aquests terrenys i s'inicia el procés de les obres contractant gent que estava a l'atur.

També a finals d'agost es decideix tirar endavant un projecte per establir l'enllumenat a la barriada de Pequín i a la carretera del Mual. A finals d'any s'acorda dur a terme les obres de la conducció i distribució d'aigua fins al Mual, amb un cost de 5.162,05 pessetes. L'Ajuntament continua en el procés de la millora de la xarxa telefònica i instal·la un telèfon a l'ajuntament més dos aparells supletoris, el novembre de 1936.

L'any 1937 continua aquest procés d'urbanització i es demana ajut a l'Institut contra l'Atur Forçós per fer les tasques d'arranjament de carrers, pavimentació i construcció de bancs, prolongació del passeig Ramon Vall i construcció de les voreres i clavegueram.

Al llarg del 1938 la situació comença a ser crítica

i a l'estiu comencen a aparèixer problemes sanitaris, com algun cas de tifus. L'Ajuntament decideix fer una desinfecció de les aigües, pous i dipòsits generals. També es fa una crida que no es begui aigua sense bullir. El farmacèutic Amadeu Maristany s'encarregà de la desinfecció dels pous i dipòsits generals i una brigada feia la desinfecció domiciliària.

Tot i els evidents problemes econòmics, l'Ajuntament va continuar tenint com a objectiu la millora en el sector educatiu a través de la creació de noves escoles i millora de les ja existents. El 20 d'agost de 1937, la Generalitat concedeix una subvenció de dotze mil pessetes per a la construcció d'un nou grup escolar a Navàs, moment que aprofita la minoria d'ERC per fer una fervent defensa de l'escola única i laica i assegurar que la nova escola "privarà que demà es tornin a formar escoles particulars, que les consideren perjudicials per a la instrucció de l'infant" ja que es declaren partidaris "amb tota sinceritat de l'escola única unificada". De fet, l'ensenyament també pateix la mobilització de lleves, amb la crida a files de diferents mestres. Aquest fet fa que el nombre d'alumnes per mestre cada vegada sigui més elevat.

Refugiats i refugis. La solidaritat.

Però en aquesta situació de guerra no tot eren penúries i a voltes sorgien els llaços de solidaritat entre els veïns i amb els ciutadans de la República. Des del primer moment, a primers d'agost de 1936, el farmacèutic del municipi Amadeu

L'APUNT

ELS CANVIS TERRITORIALS

En repetides ocasions hem fet referència a la singularitat del terme municipal de Castelladral. Durant la República, es van plantejar certs canvis territorials que van acabar duent-se a terme durant l'any 1937, en plena Guerra Civil.

D'una banda, hi va haver l'agregació dels barris de Cal Nosa i la Rata, annexos al nucli de Navàs però pertanyents a Balsareny, i de l'altra, la segregació de la part de la Colònia Valls que pertanyia al terme de Castelladral, que es va incorporar al de Sant Mateu de Bages, terme a què pertanyia l'altra meitat de la colònia.

A més, es va procedir al canvi de nom del municipi, de Castelladral a Navàs, oficialitzant una situació que des dels anys vint era un fet, ja que tots els serveis municipals es trobaven en aquell nucli. Aquests canvis van quedar sense efecte un cop acabada la guerra.

El 13 de novembre de 1936 l'Ajuntament de Navàs demana a la Generalitat el canvi de nom del municipi. El conseller primer, Ramon Sala Besa manifesta que es una necessitat sentida ja fa anys, perquè "es dona el cas especial que l'Ajuntament té la residèn-

La part de la colònia de Valls de Torroella pertanyent a Navàs, que es trobava al marge dret del riu Cardener i incloïa l'església i la fàbrica, es va segregar de Navàs l'abril de 1938. El

canvi només va ser efectiu uns mesos, ja que amb l'arribada de les tropes franquistes la situació es va revertir. Imatge: Arxiu del Grup de Recerca de Palà de Torroella.



cia a l'agregat de Navàs, nucli de la població més nombrós." Per demostrar-ho se citen les dades de població següents:

- Habitants total municipi: 3.700.
- Habitants nucli Navàs: 2.340.
- Habitants disseminats per Castelladral: 379.
- Habitants colònies Valls i Palà de Torroella: 981.

A l'últim ple de l'any 1936 es cita per primera vegada de Navàs com a nom del municipi en un document oficial. A partir d'aleshores i fins a l'entrada de les tropes franquistes el nom del municipi serà Navàs. Al 9 de juliol de 1937 trobem un nou segell amb la nova denominació format per un escut que al mig llueix les quatre barres.

L'abril de 1937, els veïns de les barriades de Cal Rata i Cal Nosa de Balsareny presen-

ten una instància a l'Ajuntament sol·licitant l'agregació al municipi de Navàs. El 27 d'agost l'Ajuntament demana al consell de governació de la Generalitat la segregació de Balsareny a favor de Navàs d'una faixa de terreny, perquè segons el consistori "el municipi té la necessitat d'engrandir el terme municipal per trobar-se les edificacions de la capitalitat del municipi al límit de llur terme". El fet es materialitza el 23 de juny de 1938, quan els dos ajuntaments van procedir a la limitació i fitació del terme, que comprèn les propietats de les Cases de Joan Balaguer i la de Cal Soler de Joan Batlló i Domènec Closa.

Pel que fa a la Colònia Valls, l'agost de 1937 s'inicia el procés per a la seva segregació del terme amb l'enviament d'un informe a la Direcció General de l'Administració Local per a la seva agregació al de Bages d'en Selves (nom que durant la guerra tenia l'actual terme de Sant Mateu de Bages). L'Ajuntament de Navàs diu que no s'hi oposa tot i que fa constar que el veritable motiu de la segregació és una cosa purament política influenciada per la imposició de la direcció de la fàbrica. A més a més, es recorda al municipi de Bages d'en Selves que s'han de fer càrrec de la part que li correspon de l'emprèstít de cent mil pessetes. El 25 de març de 1938 es procedeix a la segregació de la part de la Colònia Valls del municipi de Navàs, de manera que tota la colònia queda al terme de Bages d'en Selves.



Durant la guerra, la vida social i esportiva a Navàs va continuar. Per exemple, es va jugar el primer partit de bàsquet a la localitat durant una competició escolar. La imatge correspon a un grup de noies que hi van participar i entre aquestes podem veure diferents refugiades. La noia del centre de la imatge, amb el vestit de quadrets, és Rosalia Sellarès Vidal. L'edifici que es veu al darrere a l'esquerra, és la casa als baixos de la qual hi ha ubicada la farmàcia Maristany. Imatge: Fons familiar Josep Vidal Calmet.

Maristany renuncià a la percepció de l'import de les factures dels medicaments subministrats a les famílies necessitades i als mossos d'esquadra i el destinà a l'Ajuntament, que al seu torn decideix donar-los a mitigar l'atur de la localitat.

A partir del març de 1937 es comença a constatar la presència de refugiats de la resta de l'estat, a qui l'Ajuntament donava subsidis. Per exemple, a una refugiada que tenia quatre familiars a càrrec se li donaven dotze pessetes setmanals. Al llarg de 1937 el nombre de refugiats creix espectacularment, tant, que s'han de denegar determinades sol·licituds que venien, per exemple, de pobles d'Aragó. L'octubre de 1937 són destinats a la població un centenar de refugiats. Però els diners que donava la Generalitat per als refugiats no

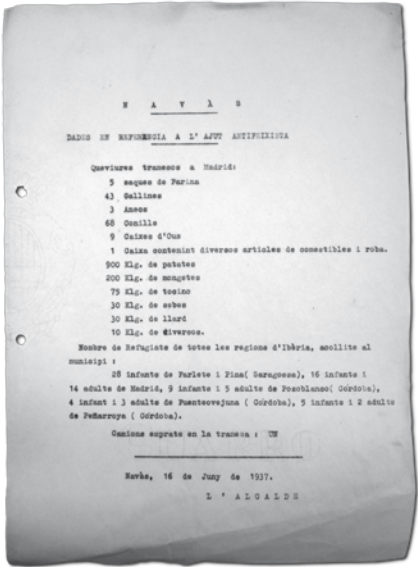
són suficients (era de dues pessetes per refugiat), i s'hi ha de destinar un impost que permeti atendre les despeses. Davant d'això el poble col·labora com pot, cedint, per exemple, material de cuina per als refugiats. L'estada i la llum per a aquestes persones era de franc. En el quadre següent veiem que a finals d'abril eren 86 els refugiats a la localitat i al cap de 16 mesos la xifra s'havia gairebé triplicat, arribat als 224.

QUADRE 20. REFUGIATS A NAVÀS DURANT LA GUERRA CIVIL			
	Homes	Dones	Total
30 d'abril de 1937	49	37	86
30 d'agost de 1938	99	125	224

FONT: AMN.

Aquest parell de documents fan referència a les campanyes de solidaritat amb el poble madrileny que va engegar el Govern de la Generalitat durant aquella època. Al document

de la dreta també hi podem veure la procedència dels refugiats que hi havia aleshores a Navàs, procedents d'Aragó, Madrid i Andalusia. Imatges: Arxiu Municipal de Navàs.



La situació de guerra també generava solidaritat amb altres fronts. A finals de 1937, per exemple, el municipi de Navàs fa una col·lecta per donar roba d'abric per “als heroics soldats que lluiten als fronts” i es passen a recollir donatius que arriben a un total de 1.058,45 pessetes, quantitat que, amb el que hi posa l'Ajuntament, arriba a les mil tres-centes pessetes.

Navàs no va rebre cap bombardeig antiaeri per part de les tropes franquistes, però la memòria popular sí que recull el record del soroll que deixaven els avions de reconeixement coneguts com *La Pava*. Per protegir a la població d'un possible atac a partir del 8 d'abril de 1938, coincidint amb l'arribada del front a Catalunya, l'Ajuntament acordà començar la construcció de refugis anti-

aeris, considerada una “necessitat ineludible”. La Fraternitat destinarà tots els beneficis obtinguts l'any anterior (aproximadament vint-i-quatre mil pessetes) per a aquesta finalitat. Se n'encarrega la construcció a una junta de defensa passiva, que serà formada per dos representants del consistori i un de la cooperativa a causa de la gran inversió que han fet. Finalment, es van construir dos refugis antiaeris a Navàs, un al passeig de Ramon Vall i un altre a la plaça de l'Església. Al nucli de Castelladral s'habilita la rectoria com a refugi dels alumnes de l'escola

El 7 de novembre de 1938 l'Ajuntament rep la visita de Puig Elias, sotssecretari del ministeri de Cultura del Govern de la República, subdelegat de milícies de cultura al front, en un intent d'ai-

DESERTORS I EMBOSCATS

Durant la guerra els desertors va ser un dels problemes més destacats contra el qual es van haver d'enfrontar els republicans. Ja hem parlat de la gran quantitat de persones de dretes que va marxar de Navàs al començament de la guerra per por de ser represaliats. Amb la mobilització de les lleves, molts joves s'amagaran per tot el terme municipal per no haver d'anar al front. La presència d'emboscats és un dels fets que ha quedat més gravat en l'imaginari col·lectiu d'aquella època en un terme que, si exceptuem els nuclis de Navàs i Palà de Torroella, era totalment rural. Els emboscats són un fenomen típic d'aquestes societats, formades majoritàriament per gent conservadora i influïda per la religió. Per a la majoria dels habitants de Castelladral, aquella no era la seva guerra. A partir de la creació de l'Exèrcit Popular de la República, l'octubre de 1936 es van començar a mobilitzar les diferents lleves. Les desercions es van fer evidents al llarg de l'any 1937.

A primers d'octubre, la CNT de Navàs va presentar unes disposicions per fer front a les desercions. Desconeixem si finalment van ser aprovades però, tot i així, ens ajuden a fer-nos una idea de la contundència que hi havia al bàndol republicà en aquest aspecte. Les disposicions demanaven acomiadar de la feina i procedir a confiscar els béns a tots els familiars directes dels de-

sertors. Es requisaven els aparells de ràdio a tots els elements dubtosos. Si s'al·legava inutilitat per ser cridat a files calia que un delegat del consell municipal ho comprovés. Els considerats desertors eren fets públics mitjançant bàndols.

Els casos existents al terme de Castelladral serien impossibles de quantificar. La majoria de cases de pagès amagaven familiars, coneguts, amics, del mateix municipi o bé dels pobles del voltant o ciutats com Manresa o Barcelona. Un territori rural i mal comunicat era el terreny idoni per evitar ser trobats pels comitès primer i després pels mossos d'esquadra. Sovint els emboscats viuen a les mateixes cases de pagès i quan s'alertava de l'arribada de les forces d'ordre utilitzaven algun amagatall natural proper com balmes i cingleres. A la vall dels Gitanos, al camí de la casa de cal Fuster a Comaposada, hi ha una cinglera sota el conegut popularment com a roc esquerdat on el record popular assenyala que s'hi van amagar alguns emboscats, ja que era perfecte per resguardar-se del fred. A prop de la carretera de Súria i Castelladral, al trencall de cal Tiet, encara existeix un forat ben construït fet en una feixa que va servir d'amagatall als desertors d'aquella època (vegeu la fotografia).

El record popular parla, per exemple, de l'existència d'un codi entre les diferents cases de pagès i entre aquestes i els emboscats per alertar del perill de la presència de l'autoritat que consistia a estendre roba blanca. En algunes cases va arribar a haver-hi més de deu persones amagades. En els

Encara avui els boscos de Castelladral conserven baumes i amagatalls on es refugiaven els emboscats, com aquest del Pla de Roques de Cal Cupons-

Casanova del Puig. Probablement s'hi amagaven els veïns d'aquesta darrera casa.

LA GUERRA CIVIL (1936-1939)



diferents sumaris militars, per exemple, es parla de l'existència d'un bon nombre d'emboscats a la masia Trulls, ja en terme de Viver i Serrateix. En altres cases, com a cal Bartomeu Nou, els habitants de l'època asseguruen que hi tenien amagats entre vuit i deu homes. Quan va arribar l'exèrcit franquista els van agafar i els van dur al camp de concentració d'Aranda de Duero, tot i no haver anat a lluitar al costat dels republicans.

A banda del record popular, ens han arribat dos testimonis escrits de fills de Castelladral que van passar la guerra emboscats. Ambdós personatges van deixar escrites les seves vivències. D'una banda, Isidre Soler Perató, les memòries del qual dissortadament encara són inèdites, que es va amagar a la

casa de Filaborres. De l'altra, la història de Ramon Serra Junyent, ben similar i comuna a la dels habitants de can Bartomeu. Es va estar tres anys amagat pels boscos de Castelladral: "A casa hi havia pau, menjar i bons aires. Corríem, però, el perill de ser denunciats. Érem molts els emboscats a tot el terme, i les milícies ho sabien. Per això havíem d'estar sempre a l'aguait i poc podíem dormir a casa. Amb les cases de pagès properes ens vam posar d'acord i decidírem valdre'ns d'uns senyals que ens servissin tant de dia com de nit. De nit, un llumet, i de dia, un llençol en una finestra eren senyal de perill (...) Per dormir, aprofitàrem una balma força espaiosa, sota d'una gran margera. Amb un bon jaç de fenàs s'hi estava prou bé. (...) en havent sopat, si podíem, jugàvem una estona a cartes".

Ramon Serra i els seus companys van decidir fer un amagatall més segur per a quan passessin les tropes franquistes: "Vàrem triar un indret no gaire lluny de la casa. Sota la roca vam fer un ampli forat, per cabre-hi cinc persones. A mesures que anàvem traient terra, la traginàvem lluny perquè no es conegués. L'exterior quedà molt dissimulat. Branques de romaní i argelagues ompliren el que poguésser ser causa de sospita. El vam deixar fet i no hi vam anar cap dia per no deixar rastre".

A l'entrada de les tropes franquistes el van dur a un camp de concentració, primer a Cervera i després a Tui, un cop travessada tota la península en un tren de bestiar. Va ser-hi quatre llargs mesos. Sense contactes ni avals, explica que va ser un dels darrers de sortir-ne.

xecar la moral a la població davant la més que propera derrota, afirmant que l'Exèrcit Popular ha creuat el Segre per Fraga. Dos mesos i mig després les tropes franquistes entraven a Navàs.

5.5. HOMES DE CASTELLADRAL AL FRONT. LES VÍCTIMES MÉS NOMBROSES

Les morts que va deixar la Guerra Civil als camps de batalla és potser el drama més significatiu a què es va haver d'enfrontar el país aquells anys. Durant tres llargs anys els homes en edat militar van ser cridats a files i milers, la majoria molt joves, van morir als diferents camps de batalla. Una generació sacrificada la pèrdua de la qual va marcar les dècades següents, com hem vist, en parlar de demografia al capítol 2, però també en la vida quotidiana de la rereguarda, on les dones van haver de prendre part en tasques fins aleshores exclusives del món masculí.

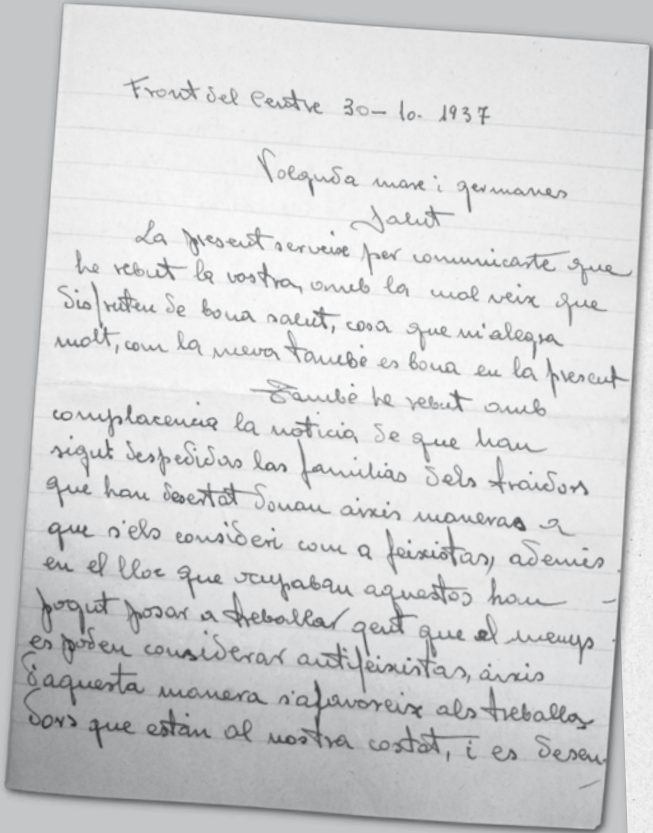
Encara queda molt terreny per recórrer en el camp de la quantificació total de víctimes que hi va haver als camps de batalla. La desfeta de la República, que va provocar la destrucció o dispersió dels arxius que ens podrien ajudar a apropar-nos a les xifres més reals, converteix la tasca en una feina ingent. Des de la Generalitat de Catalunya fa anys que es treballa en l'elaboració d'un cens del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, que els darrers anys s'ha vist molt minvat a causa de la manca de recursos. L'historiador Jordi Oliva, actualment responsable de la investigació, comp-

L'APUNT

JOSEP RIBERA CAMPRUBÍ. MORIR DUES VEGADES

Josep Ribera Camprubí tenia poc més de vint anys quan va esclatar la Guerra Civil. Havia nascut a Berga. La seva família, tant els Ribera com els Camprubí, es comptaven entre els més revolucionaris de Navàs i molts militaven a la CNT-FAI. En acabar la guerra, tots els membres de la família, com veurem, van ser durament represaliats, executats o van haver d'emprendre el camí de l'exili. Josep Ribera militava al sindicat des de l'any 31 i feia de peó. Tot i la seva joventut, ja havia estat empresonat pel fets del Sis d'Octubre a Navàs i havia estat acomiadat de la fàbrica Filatures Forcada.

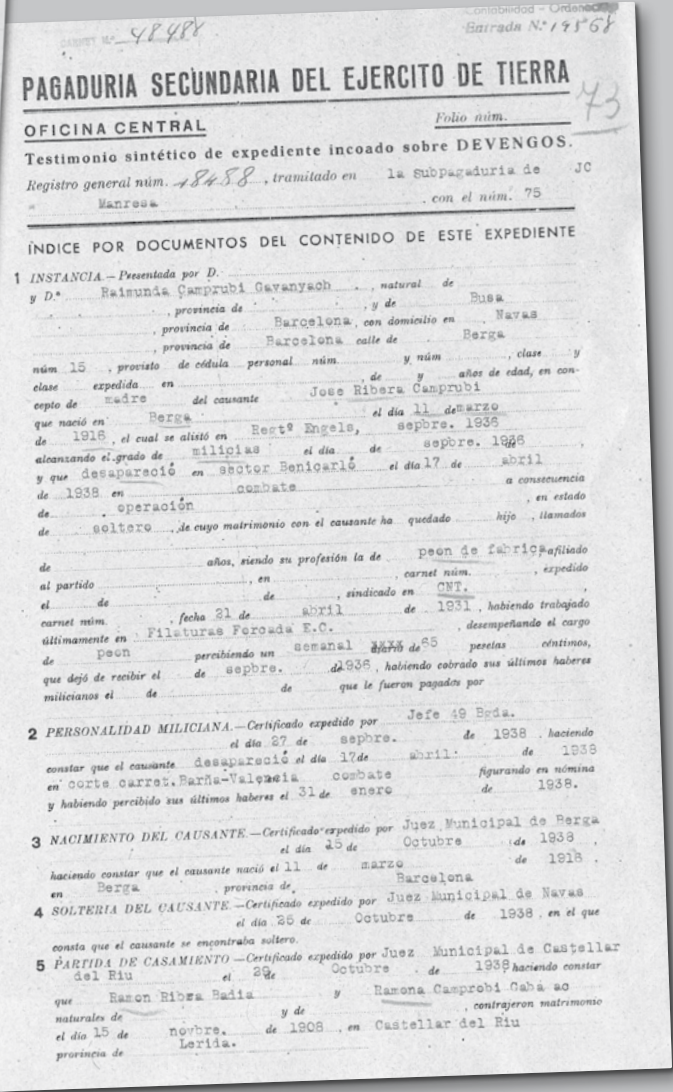
Amb l'esclat de la guerra, el setembre de 1936, va marxar de milicià al regiment Engels. Gràcies a la documentació custodiada al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca sabem que va ser donat per desaparegut a Benicarló l'abril de 1938. Des del front havia enviat diverses cartes a la família que es conserven a l'Arxiu Municipal de Navàs. Josep Ribera va ser donat per mort i la família va iniciar els tràmits per obtenir una petita indemnització que la República donava a les famílies dels soldats desapareguts al front. Tot i així, sabem que el març



del 1939 José Ribera Camprubí es trobava pres en un batalló de treballadors a Gallur (Saragossa). Allí, probablement per dificultar la seva identificació, es feia dir José Camprubí.

Finalment, però, va ser identificat i traslladat a la presó de Manresa, on se li inicià un sumari militar en què se l'acusava de la participació en diferents crims al començament de la guerra a Navàs. El procés es va anar dilatant fins que el 16 de juny de 1942 va morir a la presó de Manresa d'una tuberculosi pulmonar, sense que s'acabés celebrant el consell de guerra.

A l'Arxiu Municipal de Navàs es conserven diverses cartes del 12 i 30 d'octubre de 1937 i del 5 de desembre de 1937.



Una de les darreres cartes que Josep Ribera Camprubí va enviar a la seva família, l'octubre de 1937, des del front de Madrid, en la qual fa esment a les mesures preses contra les famílies dels desertors. A la dreta, el document de la pagadoria de l'Exèrcit de la República en

què consta que el soldat va desaparèixer a prop de Benicarló l'abril de 1938 i que servia perquè la família pogués rebre una petita indemnització per la pèrdua del familiar. Imatges: Arxiu Municipal de Navàs i Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca.

L'APUNT

VEUS DES DEL FRONT. EL SOLDAT
ÀNGEL ESPINALT VILÀ

168

Al final de la guerra, hi va haver navassencs que, amb només disset anys, els va tocar viure l'experiència de lluitar en dos dels fronts més sanguinaris del conflicte, el Segre i l'Ebre. Són els càn didament anomenats combatents de la *lleva del biberó*.

Un d'aquests va ser Àngel Espinalt Vilà, nascut a Navàs l'any 1920. Ferm defensor de la dignificació dels soldats que van ser cridats per la guerra, dècades després de viure aquella horrible experiència va decidir escriure les seves vivències del front perquè el seu testimoni no caigués en l'oblit, i les va titular "Memorias de un combatiente de diecisiete años".

Aquestes memòries són encapçalades per una breu síntesi de la seva llarga trajectòria durant el conflicte, que transcrivim a continuació, com un testimoni de valor d'uns fets que van marcar tota una generació:

"Retrocedint a l'any 1938, el dia 27 d'abril, vaig ser cridat per ingressar a les files de l'exèrcit de la República. Com a català, vaig creure que era un deure, però només al cap de dos dies, els dotze navassencs que estàvem reclutats al *cuartel* de Vic ens vam escapar a peu fins al poble

perquè ens enyoràvem. No va servir de gaire perquè dos dies més tard ens van retornar al *cuartel*.

Després d'internar-nos a Barcelona i de caminar per les comarques de les Garrigues, el Montsià, Baix Segre... ens van prendre la filiació: em van enrolar a la 60 divisió, 95a brigada mixta, 4t batalló, 3a companyia, i al cap d'uns dies, el 24 de maig per ser concret, jo ja estava tirant trets a primera línia (al sector de Balaguer, entre la Sentiu i Vallfogona). També vaig fer la campanya de l'Ebre, al sector de Vilalba dels Arcs, on la gana ens feia creuar camps a rastres per robar cireres podrides i així treure't el delit, mentre els feixistes ens disparaven des de l'altre cantó.

El dia de cap d'any de 1938, em trobava entre Camarasa i Cubells, on vaig tenir la dissort de ser ferit en un braç a causa d'un obús d'artilleria, com dies enrere molts dels meus companys. Per no allargar-me relatant detalls, solament diré que van haver de discórrer sis dies per poder ser operat a l'hospital de Sabadell, quan la infecció era total. No vaig perdre el braç i fins i tot la vida per miracle.

Després, durant la retirada, vaig emprendre camí cap a França, sense cap mena d'assistència per la curació de la mutilació del meu braç. A França vaig recórrer tres camps de refugiats: el Voló, Argelers (on encara menjàvem mig bé perquè el govern pagava, però aviat es va acabar) i el d'Oloron (Gurs).

Un cop acabada la guerra, vaig retornar altra vegada a Espanya, tot i que estava tan avorrit de tot això que vaig estar a punt d'anar a Rússia amb molts dels meus companys que no podien retornar.

A Espanya vaig tornar a transitar per tres camps de concentració inhospitalaris i d'internament: la plaça de toros de Sant Sebastià, un lloc anomenat el Patronato a Bilbao i a la universitat de Deusto. Aquí, el dia a dia era aguantar el sofriment, la gana (un dia vaig seguir una fila de presos com jo que portaven un plat de lleties pensant que si es distreien en podria fer alguna cullerada, i sense saber com em vaig ficar en una sala amb ells: eren castigats! Els duïen a fuetejar i el del *låtigo* es va esmenar amb mi encara que jo li deïa que no havia fet res. Tan ràpid com vaig poder vaig pujar per unes escales i em vaig ficar en un llit, ell em va seguir però dins al llit no em va reconèixer.

Fins que vaig tornar a Navàs, un total de quatre mesos són els que em tocà passar en aquests camps de sofriment i que, quasi m'atreviria a dir, carregats d'una certa dosi d'extermini, o diguem-ne d'un menyspreu total dels drets sagrats de l'home.

Principalment en aquests camps de concentració espanyols les coses marxaven de la següent manera: molt poc menjar, quasi nul. Molt oir missa i molt *låtigo*".

tabilitza un nombre total de morts d'homes entre 18 i 37 anys de 37.730, equivalent al 7,95% de la població masculina activa del cens de 1936, xifra que per si sola ja resulta impressionant. En el cas del terme de Castelladral, n'hem pogut documentar trenta-set sobre una població activa de mil nou habitants l'any 1936, que representa un 3,8%, xifra que probablement queda curta en relació dels morts que realment hi va haver.

Aquest acurat treball, que en el cas del terme de Castelladral està a mig fer, ens ha servit de base per a la confecció d'una primera llista a partir de les dades subministrades per aquest estudi, de la documentació existent al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca, de l'Arxiu Històric Municipal de Navàs, del registre civil de la població, de les dades que apareixen als sumaris militars de l'Arxiu Militar Territorial Tercer de Barcelona i finalment del record popular.

L'hegemonia al nucli de Navàs del sindicat CNT-FAI va fer que ja els primers dies de guerra molts joves marxessin al front com a milicians, incorporant-se per exemple a la columna Tierra y Libertad al front de Madrid, com Joan Castellana Planas; a la columna Ortiz, com Domingo Padró Valldaura, o la Columna Acaso, com Francesc Capdevila Serra. Però el gruix d'incorporacions al front es produí amb la mobilització de les diferents lleves a partir de l'any 1937, quan desenes de navassencs van ser enviats al front republicà. També hi va haver un important contingent de joves que es van incorporar al bàndol franquista

169

QUADRE 21. HOMES DEL MUNICIPI DE CASTELLADRAL MORTS AL FRONT							
Cognoms i nom	Naixement	Lloc	Data de la mort	Bàndol	Força	Residència	Observacions destacades
Arnalot Casanova, Líser	1914	Belchite (Saragossa)	07/39	Franquista	Legionari	Navàs	
Arnalot Casanova, Estanislau	1918	Codo (Saragossa)	25/07/39	Franquista	Terç de Nostra Senyora de Montserrat	Navàs	
Barat Junyent, Ramon	1914			Franquista		Castelladral	
Bransuela Conangla, Antoni	1911			Republicà		Navàs	Informació obtinguda per font oral que parla de dos germans morts
Bransuela Conangla, Pere	1920			Republicà		Navàs	Informació obtinguda per font oral que parla de dos germans morts
Camprubí Esquius, Pere	1918	Front de l'Ebre (Tarragona)				Palà de Torroella	
Camprubí Lladó, Josep	1905	Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà)	27/09/38	Republicà	24 Divisió, batalló de metralladores	Navàs	Va morir de malaltia a l'hospital de Vallfogona de Riucorb
Carbonell Oliveres, Josep	1913		Abans del 23/08/37	Republicà	134 BM	Navàs	
Casas Comaposada, Martí	1906	Manresa	23/12/38	Franquista		Navàs	Va morir a l'hospital de Manresa a causa de ferides
Casellas Busquets, Jaume	1902	Front del Segre (Lleida)	19/08/38	Republicà		Navàs	Desaparegut
Clotet Juvany, Joan	1918	Mediana de Aragón (Saragossa)	01/03/38	Republicà	44 Divisió, 144 BM	Navàs	Va morir a causa de l'explosió d'un morter enemic
Codina Hornosa, Albert	1915	Pancrudo (Terol)	06/02/38	Republicà	27 Divisió, 122 BM	Navàs	Desaparegut
Codina Parchens, Joan		Ós de Balaguer (Noguera)	04/01/39	Republicà	60 Divisió, 95 BM, 4t batalló	Navàs	Va morir a l'hospital de campanya del monestir de les Avellanes
Comasòlivas Juncadella, Josep	1911	Front d'Ossa (Aragó)	07/07/38			Navàs	Desaparegut
Ferrer Reig, Enric	1904	Front de l'Ebre (Tarragona)	29/10/38			Navàs	
Font Bover, Pere	1903	Benissanet? Front de l'Ebre (Tarragona)	14/06/38			Navàs	
Jordana Marmí, Francesc	1915			Franquista		Castelladral	
Junyent Copons, Lluís	1917	Terol		Republicà		Navàs	Desaparegut
Lladó Bofarull, Pere						Palà de Torroella	Desaparegut
Manent Grifell, Salvador	1915	Amposta (Tarragona)		Franquista	105 Divisió, 112 Batalló d'Infanteria	Castelladral	
Manubens Escalé, Josep		Puertollano	11/07/38	Republicà		Navàs	Va morir a l'hospital de Puertollano
Mas Anto(?), Esteve			Després del 01/09/38	Franquista		Navàs	
Perarnau Cucharrera, Isidre	1905	Front del Segre (Lleida)	12/11/38	Republicà		Navàs	
Pi Ventolrà, Àngel	1910	La Fatarella (Terra Alta)	15/11/38	Republicà		Navàs	
Puigdel·lívol Butxaca, Josep	1915	Front d'Aragó?		Republicà		Navàs	Probablement va morir de malaltia
Ribera Camprubí, Josep	1916	Benicarló (Castelló)	17/04/38	Republicà		Navàs	Desaparegut
Ribera Jordi, Joan	1909	Front de l'Ebre (Tarragona)	28/09/38	Republicà		Palà de Torroella	
Roca				Franquista		Navàs	Informació obtinguda per font oral que parla de dos germans morts
Roca				Franquista		Navàs	Informació obtinguda per font oral que parla de dos germans morts
Sala Vidal, Emili	1910		06/07/37	Republicà		Navàs	Va morir de tuberculosi pulmonar a l'Hospital General de Barcelona
Sangés Perarnau, Joan	1917	Codo (Saragossa)	26/08/37	Republicà	25 Divisió, 116 BM, 463 batalló	Navàs	
Sellarès Boixadera, Joan	1914	Canredondo (Guadalajara)		Republicà	33 Divisió, 36 BM	Navàs	Víctima d'un bombardeig
Solanich Ballús, Joan	1915	Pancrudo (Terol)	06/02/38	Republicà	27 Divisió, 122 BM	Navàs	Desaparegut
Val Guallart, Guzmán	1908	Front d'Extremadura	08/11/38			Palà de Torroella	
Vendrell Casas, Joan	1902	Front de l'Ebre (Tarragona)	20/07/38	Republicà		Navàs	
Vidal Montanyà, Aleix	1905	Les Oluges (Segarra)	23/10/38	Republicà	Exèrcit de l'Est. Companyia de carreteres, 10	Navàs	Va morir en accident automobilístic
Vila Serchs, Lluís						Palà de Torroella	
FONT: AMN / ARCN / ATMTT / CHCC / CDMH / Fonts orals.							

PER SABER-NE MÉS

Consulteu aquest codi QR si voleu conèixer més aspectes de la Guerra Civil al terme de Castelladral. Entre altres podreu ampliar la informació sobre els emboscats, la confiscació i col·lectivització d'edificis, la composició de l'Ajuntament i la llista completa de quintes de l'època. També accedireu a cartes de soldats des del front i a les memòries completes d'Àngel Espinalt Vilà. Es tracta d'un espai obert a la incorporació de noves dades i futures ampliacions.



de Castelladral consten en una làpida que custodia l'Associació de Veïns i Amics de Castelladral i en tenim poca informació: de Ramon Barat i Junyent, només l'esmentada inscripció; pel que fa a Francesc Jordana i Marmí, l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya en situa la mort al terme de Navès i posa en dubte la seva relació amb la guerra. De Salvador Manent Grifell, sí que en tenim constància documental.

Dels que en coneixem l'edat veiem que són nascuts entre 1902 i 1920, per tant quan va esclatar el conflicte tenien entre 16 i 34 anys (compresos entre les quintes de 1923 i 1941, aquests darrers de la lleva del biberó, que eren els nascuts entre 1920 i 1921); el principal contingent, però, l'aporten les lleves compreses entre l'any 1935 i 1938

després d'haver fugit de la localitat l'estiu de 1936 i que trobem en diferents fronts al costat dels feixistes, molts dels quals també van perdre la vida.

A l'Arxiu Municipal de Navàs hi ha documentades sis lleves, que havien de portar al front cent vuitanta-quatre habitants del municipi. Segons el record popular, per convocar-los l'agutzil feia dos tocs de trompeta anunciant la quinta i ordenava que els seus membres es presentessin a l'ajuntament, on se'ls entregaria una arma. La primera es va fer el 4 d'agost de 1936, i es van reclutar trenta-set joves de vint anys, alguns dels quals ja havien estat reclutats a finals de l'any anterior. La segona es va fer el 14 de febrer de 1937, i es van reclutar vint-i-sis joves nascuts el 1916. Però la bel·licositat de la guerra va obligar a fer una tercera crida just cinc dies més tard en la qual es van reclutar trenta-nou joves de vint anys. El 14 de novembre de 1937 es va fer la quarta, corresponent als quaranta-nou joves nascuts el 1918. L'any 1938 el comandament de l'Exèrcit Popular de la República va cridar a files milers de nois que es van situar a primera línia de foc del conflicte bèl·lic, coneguts com la *lleva del biberó*. De Navàs eren trenta-un joves que amb només disset anys van ser reclutats el 24 d'abril. Finalment, a principis de 1939 es va fer l'última acta de reclutament d'urgència. Si donem per bona la xifra provisional de trenta-set morts al front de Navàs suposa el 20% del total que van ser cridats a files.

Sabem que a Navàs es feia instrucció de guerra entre els joves en edat militar. L'octubre del

1936 l'Ajuntament va ordenar la construcció de cent imitacions de fusell per a la instrucció dels milicians que probablement feia el mestre Josep Pagès. A mesura que la guerra s'allarga i augmenta la mobilització, també ho fa la picaresca per eludir ser cridat al front. En aquest sentit, l'11 de març de 1938 el conseller Pere Prat de la CNT fa constar que al poble hi ha joves en aparença sans i bons per al servei militar que volten pel municipi mentre que altres, tot i estar en pitjors condicions, estan lluitant al front, fet que creava malestar al poble.

En total hem pogut certificar que trenta-set persones del terme de Castelladral van morir o van desaparèixer durant la Guerra Civil directament per acció del conflicte (vegeu el quadre 21). En aquesta llista hi ha inclosos els morts i desapareguts per accions de guerra, els ferits que van morir immediatament per acció de guerra, els que van caure malalts al front i van morir en hospitals de campanya, víctimes de bombardejos i morts en altres circumstàncies relacionades amb el desenvolupament del conflicte, com accidents de trànsit. D'aquests, vint-i-nou pertanyien al nucli de Navàs, tres eren veïns de Castelladral i cinc viuen a la colònia de Palà de Torroella. De la majoria d'aquestes trenta-set persones n'hem trobat constància documental, només en els casos dels dos germans Roca (morts al bàndol franquista) i els tres germans Bransuela (morts al bàndol republicà) la informació que ens ha arribat ha estat a través de fons orals. D'altra banda, els tres morts

(joves que el 1936 tenien entre 19 i 22 anys). De vint-i-cinc de les víctimes en coneixem el lloc de la mort, la gran majoria de les quals van morir al front d'Aragó (fins a l'abril del 38) i al front del Segre Ebre (a partir del 38). De fet, només tres van morir fora d'aquí: Joan Sallarés Boixadera, a prop de Guadalajara a causa d'un bombardeig; Josep Manubens Escalé, a l'hospital de Puerto Llano, i Guzmán Val Guallart, a Extremadura. De fet, dels vint-i-dos dels quals sabem la data de la mort, la majoria van morir a partir del febrer de 1938, quan els franquistes després de la batalla de Terol van prendre la iniciativa al front de l'est.

Si ens fixem en les històries personals, a banda de la mort dels germans Bransuela i Roca, sabem que dues de les víctimes, Isidre Perarnau Cucharera i Àngel Pi Ventolrà, eren cunyats i van morir amb tres dies de diferència, un al front del Segre i l'altre al de l'Ebre, ja a les acaballes de la guerra. També és significatiu que dos navassencs, Albert Codina Hornosa i Joan Solanich Ballús, ambdós de la lleva del 36 i que estaven enquadrats a la mateixa Brigada Mixta, la 122, van morir el mateix dia el 6 de febrer de 1938 a Pancrudo (Terol) durant la batalla d'Alfambra.

Les morts causades durant l'entrada de les tropes franquistes a Navàs i les morts en camps de concentració o per malaltia derivada d'aquesta estada les ressenyarem en el proper capítol.